

Володимир Прокопенко

Одяг кримських татар та ногайців в зображувальних та писемних джерелах XVI–XVII ст.

Ключові слова: *кримські татари, ногайці, історія одягу, мініатюри, XVI ст., XVII ст.*

Представлена робота презентує авторську спробу комплексного дослідження писемних та зображувальних джерел XVI–XVII ст., які стосуються одягу кримських татар та ногайців. Аналізуючи писемні джерела, актові матеріали, книжкові мініатюри та картини, ми спробували виокремити характерні риси одягу татар, відслідкувати їх зміну протягом двох століть та віднайти деякі з їхніх назв. На жаль, ми все ще мало знаємо про деталі крою їхнього одягу та традиції вбирання, але сподіваємося, що представлена робота стане надійним підґрунтям для подальших досліджень та критичного аналізу джерел.

Volodymyr Prokopenko

Clothing of the Crimean Tatars and Nogais in Pictorial and Written Sources of the 16th–17th Centuries

Keywords: *Crimean Tatars, Nogais, history of clothing, miniatures, 16th-17th centuries.*

The presented work is the author's attempt at a comprehensive study of written and pictorial sources of the 16th–17th centuries concerning the clothing of the Crimean Tatars and Nogais. By analyzing written sources, documentary materials, book miniatures and paintings, we tried to identify the characteristic features of Tatar clothing, trace their changes over two centuries and revive some of their names. Unfortunately, we still know little about the details of the cut of their clothing and the traditions of dressing, but we hope that the presented work will become a solid basis for further research and critical analysis of the sources.

Прокопенко Володимир Михайлович

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

Prokopenko Volodymyr

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990

e-mail: email@striy.org.ua

На жаль, наразі фактично відсутні комплексні роботи, присвячені дослідженню одягу кримських на ногайських татар XVI–XVII ст. Цей період, на відміну від наступних століть, дуже бідний на матеріальні знахідки, і дослідники мусять опиратися майже виключно на писемні та зображувальні джерела. Одними з небагатьох виключень є праці Ульвіє Аблаєвої, присвячені головним уборам татар, у тому числі в XVII ст. Вони були підсумовані у її кандидатській дисертації «Традиційні головні убори кримських татар XVII – початку XXI ст.» (Аблаєва *Традиційні головні убори*) та видані у 2022 р. (Аблаєва *Шапки, фески, шали*). Більш комплексною є її невелика стаття, присвячена дослідженню згадок одягу та тканин у записях кримських кадіаскерських книг (Аблаєва «Кадіаскерские сакка»). Дослідженню цього ж джерела присвячена і дисертація турецького дослідника Зейнепа Оздема, який вивчав соціально-економічне життя Карасубазару та торкався тем одягу та тканин (Özdem). Серед праць, які базувалися на вивченні зображувальних джерел XVI–XVII ст., можна виокремити статтю Іллі Зайцева (Зайцев) та доробок автора цієї статті («Крымские татары в восточной миниатюре»; «Крымские татары в европейской миниатюре»).

Основною метою цієї роботи є дослідження одягу кримських татар та ногайців XVI–XVII ст. із залученням доступних нам писемних та зображувальних джерел Європи та Османської імперії. Ми спробували зібрати разом та згрупувати хронологічно близькі групи зображень татар (або фігур, які, як ми вважаємо, одягнені як татари) для подальшого порівняння та пошуку змін у їхньому одязі. Так само у хронологічному порядку ми розглядаємо і писемні джерела, відшукуючи у них описи та особливості носіння одягу. Враховуючи надзвичайну малу кількість матеріальних артефактів цього часу, ми не стали виносити їх у окремий розділ, а побіжно згадуємо по тексту у відповідності до контексту.

Також треба зазначити, що при описі одягу ми часто будемо використовувати більш загальні терміни, ближчі до сучасності і зрозуміліші пересічному читачу, оскільки все ще досить мало знаємо про еволюцію крою одягу та їх назв того часу. Відповідні деталі будуть відмічені по тексту у примітках.

Загалом, враховуючи надзвичайну слабкість опрацювання в літературі цієї великої та різ-

носторонньої теми, важко назвати цю працю ґрунтовною – її варто розглядати скоріш як спробу зібрати разом розрізнені матеріали та підготувати підґрунтя для подальших досліджень та критичного аналізу джерел.

Перед початком огляду варто відмітити кілька важливих моментів. По-перше, треба зазначити, що сам термін «татари» є досить загальний – ним позначали багато різних тюркських народів Великого степу. В цій роботі ми не будемо торкатися складного питання етногенезу та історії поширення назви «татари», а лише окреслимо межі нашого дослідження Північним Причорномор'ям і тюркськими народами, які там жили: кримськими татарами та ногайцями. У цій статті ми використовуємо окремо назву «татари» в загальному значенні, об'єднуючи під нею і кримських татар, і ногайців, і робимо уточнення у випадках його необхідності.

Другий момент стосується ногайців, які почали масово мігрувати в Північне Причорномор'я у другій половині XVI ст. під час розпаду Великої ногайської орди, а друга хвиля переселення розпочалася в 1620–1630 рр., коли до прикаспійських степів прийшли калмики (Грибовський 70–73). Якщо в писемних джерелах автори часто розділяють кримських татар та ногайців, то відокремити їх на малюнках та мініатюрах через відсутність чітких візуальних маркерів, які ми могли б використати, досить складно. Можливо, деякі зразки одягу та головних уборів могли б стати таким маркером, але це ще потребує додаткових досліджень.

По-третє, при аналізі писемних джерел варто пам'ятати, що їх автори у більшості описували предмети одягу татар мовою та термінами, характерними для них самих, а згадки того, як називали татари той чи інший предмет одягу, досить рідкісні. Тому навіть тексти з османських джерел мають бути критично проаналізовані та порівняні із по суті єдиним надійним джерелом назв одягу у татар – кримськими кадіаскерськими книгами. Крім того, в деяких випадках ми маємо справу із ситуацією, коли автор записував не особисті враження від зустрічі з татарами, а користувався текстами попередників або свідченнями третіх осіб. А це, своєю чергою, може спотворити спроби аналізу текстів, про що також варто пам'ятати.

Писемні джерела

У певній мірі ця частина огляду є досить неповною, оскільки в його підґрунті лежить обмежена кількість джерел, які перекладені українською та російською мовами. Але ми сподіваємося, що з часом українські науковці та перекладачі зможуть розширити перелік джерел, пов'язаних з історією України, упорядкувати їх видання та переклади. Чільне місце в цьому переліку мають посісти надзвичайно багаті деталями кримські кадіаскерські книги, ретельне вивчення яких нещодавно розпочалося, про що ми детальніше поговоримо в кінці цього розділу.

Перед початком огляду треба зауважити, що переважна більшість писемних джерел, які використані в цій роботі, не мають українського перекладу, а тому ми спробували за можливістю віднайти максимальну кількість оригінальних текстів або їх сучасних адаптацій, та зробити їх переклад¹.

Писемні джерела XVI ст.

У 1517 р. краківським каноніком і професором Краківської академії Матвієм із Міхова (р.ж. 1457–1523) (в українській історіографії його часто називають Міховським або Меховським) була видана книга «Трактат про дві Сарматії» («Tractatus de duabus Sarmatiis»), у якій є фрагмент щодо одягу татар. Латинський текст подано за виданням 1521 р.: «*Indumenta sepe numero ex filtro et lana alba grosse et plane facta gerunt. Oponcze plurimum diligunt. In expressione huius nominis preponunt i, ioponcze et non oponcze nuncupantes. Et est pallium album spissum, inconsutile, pro imbribus et fluvii bene utile*» (Mechovia 141). Це можна перекласти так: «Вони часто носять одяг, зроблений грубо та просто, з повсті та білої вовни. А особливо вони цінують опончу. При вимові цього слова вони додають *i*, називаючи її *іопонча* замість *опонча*. Це щільний білий плащ без швів, який добре захищає від дощу та вологи»².

Німецький дипломат Зігмунд Герберштейн (р.ж. 1486–1566), який двічі побував у Московському царстві з дипломатичними місіями (у 1517 та 1526 рр.), видав у 1549 р. свою книгу «Записки про московські справи» («*Rerum Moscoviticarum Commentarii*»), у якій описав одяг татар, яких бачив та про яких, ймовірно, дізнався під час свого перебування в Московії. Латинський текст подано за виданням 2008 р.: «*Vestimentis iisdem tam viri quam foeminae utuntur, nec in cultu a viris quicquam differunt, nisi quod caput velo lineo tegunt, caligisque itidem lineis nautarum maritimarum instar utuntur. Eorum reginae dum procedunt in publicum, facies solent obtegere. Reliqua turba, quae in campis passim degit, vestes ex ovium pellibus confectas habent: quas non mutant, nisi longo usu prorsus attritae, laceraeque fuerint*» (Герберштейн 402). Це можна перекласти так: «І чоловіки, і жінки носять однаковий одяг, і нічим не відрізняються в убранні від чоловіків, окрім того, що покривають голову лляною накидкою та носять лляні штани, подібні до тих, які носять моряки. Їхні королеви, коли виходять на люди, зазвичай закривають обличчя. Решта народу, що живе у степах, носить одяг, зроблений з овечих шкур, який не змінюють, хіба що він остаточно зноситься та порветься».

Описуючи одяг московитів, він звертає увагу на подібність їхнього одягу з татарським, відзначаючи відмінності у розташуванні гудзиків: «*Omnes vestitu, seu corporis cultu simili utuntur. tunicas oblongas sine plicis, manicis strictioribus, Hungarorum fere more, gestant: in quibus Christiani nodulos, quibus pectus constringitur in dextro: Tartari vero haud dissimili vestitu utentes, sinistro latere habent*» (Герберштейн 250). Це можна перекласти так: «Усі носять подібний одяг і мають схожий вигляд. Вони вдягають довгі туніки без бгенок і з вузькими рукавами, майже як угорці. У християн ці туніки застібаються на вузлики, що стягуються на грудях, на правому боці, тоді як татари, які носять майже такий самий одяг, мають застібки на лівому боці»³.

¹ У деяких випадках, коли нам не вдалося віднайти оригінальний текст, ми залишали існуючий переклад російською. Так само залишені без перекладу московські актові документи. Деякі проблемні слова, з якими виникли проблеми при перекладі, відмічені в примітках у відповідних фрагментах тексту. При підготовці перекладів автор користувався можливостями машинного перекладу, зокрема, і штучної нейронної мережі – ChatGPT4.

² Російський переклад цього фрагменту відомий в перекладі 1936 р. С. Аннінського (Меховский 60).

³ Російський переклад цих фрагментів відомий в перекладі 1908 р. О. Малєїна та уточненнями 2008 р. О. Назаренка (Герберштейн 251, 403, 405).

Дещо пізніше опис одягу татар Герберштайна був повторений у книзі 1578 р. «Хроніка європейської Сарматії» («Sarmatiae Europaeae descriptio»), що належить перу італійського військового діяча та історика на службі польських королів Олександра Гваньїні (р.ж. 1534–1614). Латинський текст подано за виданням 1581 р.: «*Vestibus oblongis ad talos demissis pileisque appicatis communitertam enim viri quam foeminae vtuntur, nec in cultu mulieres a viris quicquam differunt, nisi quod velo lineo caput tegunt. Calligas quoque lineas gestant. Reliqua communis turba quae in campis passim degit, vestes ex ouium pellibus confectas habent, quas non mutant, nisi longo vsu prorsns attritae laceraque fuerint. Eorum Reginae & Magnatum Nobiliumq; praecipuorum vxores, dum in publicum procedunt, facies velis lineis obtegere solent*» (Gwagnini Sarmatiae Europaeae descriptio). Це можна перекласти так: «Вони носять довгий одяг, який сягає щиколоток, і загострені шапки, якими користуються як чоловіки, так і жінки. У своєму вбранні жінки нічим не відрізняються від чоловіків, хіба що покривають голову лляною вуаллю. Вони також носять лляні штани. Інші прості люди, які повсюдно живуть у степах, носять одяг, пошитий з овечих шкір, який не змінюють, доки той зовсім не зноситься і не порветься. Дружини їхніх володарів, вельмож і знатних осіб, коли виходять на люди, зазвичай закривають обличчя лляними покривалами».

Своєю чергою цей твір було перекладено польською Марціном Пашковським та видано в 1611 р. («Kronika Sarmacyey Europejskiej»). Останній зі згоди автора дещо доповнив оригінальний текст, зокрема, назвавши у примітці поясний одяг шароварами⁴. Польський текст подано за виданням 2018 р.: «*Odzienie przydłuższe aż do kostek noszą i w szłykach tak mężowie, jako i niewiasty jednako chodzą; i w ubierze zwierchnym najmniej nie są od siebie różni, jedno iż głowę płachtą lnianą zawijają. Ubiór spodni (które pospolicie szarawarami zowią) lniany noszą; drudzy, którzy w polach ustawicznie leżą, kożuch na się włożywszy, tak go długo z grzbieta nie zdejmują, aż się zedrze i na flaki obróci. Panie albo carowny tatarskie, kiedy gdzie in*

publicum wychodzą, twarze swe płachtami lnianymi, jako Wołoszki zakrywają» (Gwagnin Kronika o państwie ruskim 229, 230).

Саме цей польський переклад Пашковського став основою для українського перекладу 2007 р. Ю. Мицика: «*Одяг вони носять довгий, аж до кісточок, ходять із шликами, як чоловіки, так і жінки; верхнім одягом вони ні в чому одне від одного не різняться, хіба що жінки закривають голову лляною плахтою. Нижній одяг, котрий звичайно називають шароварами, вони роблять з льону. Інші, котрі постійно живуть у полях, носять кожух, причому так довго, поки він не обдереться і стане дрантям. Татарські дружини або царівни, коли їм трапляється виходити між люди, закривають свої обличчя лляними плахтами, як молдаванки*» (Гваньїні 703).

Треба зазначити, що використання деякими авторами чужих текстів (із чим ми зустрінемося далі принаймні ще в одному випадку) ставить перед нами питання щодо того, чи бачив взагалі їхній автор татар.

Посол Князівства Литовського в Криму Михалон Литвин (його справжнє ім'я і досі залишається невідомим) у середині XVI ст. написав трактат «Про звичаї татар, литовців та московитів» («De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum»), який був виданий значно пізніше, в 1615 р. Латинський текст подано за виданням 1615 р.: «*Tartari tunicas habent absque plicis & rugis longas, equitanti dimi cantique commodas, leues & pileos albos acutos non ad fastum paratos, quorum eminentia atque nitore in agminibus, licet minimè galeati esse soleant, apparent illustriores, & hostibus formidandi. quas technas Mosci quoque imitantur, hi verò ex ouili lana fiunt, & saepè abluti diu durant, uno emti grosso*» (Lituanus 15). Це можна перекласти так: «*Татари носять довгі туніки без блянок і зборок, зручні для верхової їзди та бою. Їхні легкі та загострені білі шапки не призначені для пишноти, але в бойовому строю, завдяки своїй висоті та блиску, навіть якщо вони і не носять шоломів, роблять їх більш величними та грізнішими для ворогів. Такий прийом наслідують і московити, але роблять їх із тонкої вовни. Вони*

⁴ Щоб уникнути зайвих спекуляцій, треба зазначити, що «шаровари» є просто словом, під яким розуміли певний тип поясного одягу. Але ми не знаємо ні сенсу, який в нього вкладав Пашковський, ні його вигляду та крою. На жаль, наразі майже відсутні комплексні роботи з вивчення історії розвитку східного поясного одягу цього часу, а тому варто з обережністю ставитися до спроб прив'язування різних назв елементів одягу до зображень епохи.

№7 (2025)

довго служать при частому пранні і коштують лише один грош»⁵.

Також досить цікавими є уривки з Посольської книги зі зв'язків Московського царства з Кримом (1567–1572 рр.). Зокрема, важливими, на нашу думку, є згадки роздачі одягу та взуття, яке або централізовано закупали, або отримували від турецького султана: «А которые нагайские люди в Кафе приходят к Касыму, князю, и Касым деи, князь, дает им от Турского жалованье да по кафтану да по сапогам человеку» (Моисеев 224). «А в Кафу деи царь послал к Касыму, князю. А велел к себе прислати 1000 тегилыев, да три тысячи кафтанов, да три тысячи сапогов — давати крымским татаром от Турского жалованье. А в Козлеве деи велел царь купити на себя [т]ри тысячи ж кафтанов да три тысячи сапогов, — а давати деи царю от себя дворовым крымским людям жалованье» (Моисеев 225). «А привез деи от Турского ко царю трицать тысяч золотых да тысячу кафтанов да тысячу сапогов да тысячу сабель да триста портищ бархатов и камок и отласов золотных на тегилые» (Моисеев 228).

Писемні джерела XVII ст.

Англійський вояк, дослідник, письменник та учасник першої англійської колоніальної експедиції в Північну Америку – Джон Сміт (р.ж. 1580–1631) – залишив по собі низку книг з розповідями про свої пригоди. В одній із них, що вийшла в 1629 р., він розповів про обставини свого полону у турків у 1602 р. та коротке життя у якості раба в Азові (можливо, в іншому місці на узбережжі Азовського моря). У його розповіді міститься опис ногайських татар та їхнього одягу. Англійський текст подано за виданням 1910 р.: «The better sort are attired like Turkes, but the plaine Tartar hath a blacke sheepe skinne over his backe, and two of the legs tied about his necke; the other two about his middle, with another over his belly, and the legs tied in the like manner behinde him: then two more made like a paire of bases, serveth him for breeches; with a little close cap to his skull, of blacke felt; and they use exceeding much of this felt, for carpets,

for bedding, for Coats, and Idols» (Smith 856). «Their Clothes are the skinnes of dogges, goats, and sheepe, lined with cotten cloath, made of their finest wooll; for of their worst they make their felt, which they use in abundance, as well for shooes and caps, as houses, beds, and Idolls; also of the coarse wooll mingled with horse haire, they make all their cordage» (Smith 860). «Notwithstanding this wandring life, their Princes sit in great state upon beds, or carpits; and with great reverence are attended both by men and women, and richly served in plate, and great silver cups, delivered upon the knee, attired in rich fures, lined with plush, or taffity, or robes of tissue» (Smith 860, 861). Це можна перекласти так: «Знатніші з них одягаються, як турки, але простий татарин носить чорну овечу шкуру на спині, зав'язавши дві ноги навколо шиї, а інші дві – навколо талії; ще одну шкуру він носить на животі, закріплюючи її так само позаду. Дві інші, складені разом, служать йому за штани. На голову він надягає маленьку обтислу шапочку з чорної повсті. Вони використовують дуже багато повсті для килимів, постільних приналежностей, одягу та ідолів⁶. «Їхній одяг виготовлений зі шкур собак, кіз і овець, обшитий бавовняною тканиною, або робиться з їхньої найкращої вовни. З гіршої вовни вони виробляють повсть, яку повсюдно використовують, зокрема і для взуття, головних уборів, житла, постелей та ідолів. Також вони виготовляють усі свої мотузки, змішуючи грубу вовну та кінський волос». «Попри свій кочовий спосіб життя, їхні правителі сидять з великим почетом на ліжках або килимах, де їх шанобливо обслуговують як чоловіки, так і жінки, підносячи їм на колінах блюда та великі срібні кубки. Самі ж вони вбрані в розкішні хутра, підбиті шовковим плюшем або тафтою, або у шати з тонкої тканини⁷».

Італійський чернець Домініканського ордену Джованні Лука є автором твору «Опис перекопських та ногайських татар, черкесів, мегрелів і грузин», який, імовірно, був написаний у межах 1620–1630-х рр., коли він був членом домініканської місії в Кафі. На жаль, автору не вдалося віднайти оригінальний текст,

⁵ Російський переклад цього фрагменту відомий у перекладі 1994 р. В. Матузової (Литвин 75).

⁶ Не зрозуміло, що саме мав на увазі автор, використовуючи слово «Idols».

⁷ Саме слово «tissue» походить від французького «tissu» у значенні тканина. Яка саме коштовна тканина малася на увазі саме тут, сказати досить важко – тому ми вимушено зупинилися на варіанті «тонкої тканини».

а тому текст подається за російським перекладом 1877 р. П. Юрченка з французького перекладу 1696 р. Описи одягу досить фрагментовані. Так, у розділі про перекопських татар згадана роль плаща в поході: «а бурку, которую они называютъ – капуджи (Сариги) или табунчи (Тарипси) – шатромъ или палаткой, потому что каждый всадникъ везетъ жерди: если постыдние воткнуть и натянуть на нихъ бурку, то это служитъ навъсомъ и жильемъ» (Юрченко 480). А далі додано невеликий опис одягу, здається, заможного прошарку татар: «Люди знатные возятъ съ собой шатёръ. Одьваются по польски: красный верхъ шапки обложенъ какимъ нибудь мѣхомъ, который они пазываютъ «бархи» (Barchi) или «буркъ» (Burk). Богачи шьютъ ихъ изъ чернаго лисьяго мѣха и куницъ. У князей онъ шьютъ изъ куницъ, смотря по средствамъ каждого» (Юрченко 481). Опис одягу ногайських татар також досить короткий: «Они одъваются въ звѣринья шкуры и не носятъ рубахъ. У нихъ считается роскошью носить штаны изъ бумажной матеріи, но самые богатые (носятъ) суконные. Шапки мѣховыя, барашковыя, или лисьи, а мурзы носятъ изъ куньяго мѣха, которые доставляютъ къ нимъ изъ страны Черкесовъ» (Юрченко 487).

Емідіо Дортеллі д'Асколі, ще один італійський чернець Домініканського ордену і керівник домініканської місії у Криму в 1624–1634 рр., є автором твору «Опис Чорного моря та Татарії», складеного у 1634 р. Текст подається за російським перекладом 1901 р. Н. Піменова з італійського оригіналу, який ми не знайшли. Описів одягу тут нема, але є цікавий момент щодо вирощування льону: «Пшеница и прочіе хлѣба произрастаютъ въ изобилии, равно какъ и ленъ, изъ котораго татары ткуютъ тончайшее полотно» (Пименов 131).

«Опис подорожі до Московії та через Московію до Персії і назад» (видання 1656 р. «Newe Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschaft an den Russischen Zaar und König in

Persien geschehen»), що належить перу німецького мандрівника Адама Олеаріуса (або Адама Олеарія) (р.ж. 1599–1671), описує мандрівку посольства, посланого герцогом Фрідріхом III до перського шаха. У 1636 р. посольство спустилося по Волзі до Астрахані, де Олеаріус і описав ногайських татар та їхній одяг. Німецький текст подано за виданням 1647 р.: «Sie tragen alle lange Röcke theils von grawen Thuche/ theils/sonderlich die Nagajen/ Peltze vnd Mützen von Schafffell/ das rauche herauß gekehret/ die Weiber/ welche von Angesicht nicht gar heßlich/ tragen von weisser Leinwand Röcke/ vnd gefaltene runde Mützen sooben in eine Spitze zusammen lauffen/ einer Sturmhauben nicht vnehnlich/ seynd forne mit Russifchen Copecken gleich als Spangen besetzt/ vnd behänget» (Olearius *Offt beehrte Beschreibung* 244). Це можна перекласти так: «Усі вони носять довгий одяг⁸, частково з сірого сукна, частково (особливо ногайці) – кожухи⁹ та шапки з овечих шкур, вивернутих хутром назовні. Жінки, які на вигляд не такі вже й негарні, носять одяг з білого лляного полотна та складчасті круглі шапки з загостреним верхом, що нагадує бойовий шолом, та прикрашені підвішеними російськими копійками»¹⁰.

Цей же опис ногайців біля Астрахані фактично повторює другий мандрівник, який був у тих само місцях у 1669 р. – голландець Ян Янсен Стрейс (р.ж. 1629–1694), опис подорожей якого були видані у книзі 1678 р. «Три подорожі» («Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige reysen, door Italien, Griekenlandt, Lijflandt, Moscovien, Tartarijen, Meden, Persien, Oost-Indien, Japan en verscheyden andere gewesten»). Німецький текст подано за виданням 1678 р.: «Sie tragen allesamt lange Röcke von grauem Tuche, die übrige Kleidung bestehet in Pelzen und Mützen von Schaafs-fellen, mit den Haaren oder der Wolle außserhalb gekehret. Die Weiber tragen, gleichwie die Calmuckischen, Röcke von grobem weissen Leinwand, und gefaltene runde Mützen, die oben als ein Sturm-huht zulaufen, und mit Russischen Töpfen verziehet und ausgeputzt sind» (Struys 102). Це можна перекласти так: «Всі вони носять довгий одяг з сірого сукна, а решта їхнього

⁸ Тут і далі слово *Röcke* перекладене просто як одяг, оскільки важко зрозуміти різницю між чоловічим та жіночим верхнім одягом у розумінні автора.

⁹ Тут і далі при перекладі хутряного одягу з овчини, переважно ногайського, я використовую слово «кожух» замість «шуба». Останнє видається більш коректним для позначення хутряного одягу з більш коштовного хутра.

¹⁰ Російський переклад цього фрагменту відомий у перекладі 1869 р. П. Барсова (Олеарий 457).

№7 (2025)

одягу складається з кожухів та шапок з овечих шкір, хутром назовні. Жінки носять одяг, подібний до одягу калмиків, з грубого білого полотна, а також круглі шапки зі складками, які загострені вгорі, подібно бойовому шолому, та прикрашені російськими монетами»¹¹.

Наступний опис татар залишив нам у своїй праці 1650 р. «Опис України» («Description de l'Ukraine») Гійом Левассер де Боплан (р.ж. 1600–1673) – французький військовий інженер, картограф, архітектор та письменник, який з 1630-х рр. до 1648 р. перебував на службі короля Речі Посполитої. Французький текст подано за виданням 1660 р.: «voicy comme les Tartares vont vestus. Cette sorte de peuple à pour vestement vne chemise courte de toille de cotton, qui ne leur descend que ½ pied au dessous de la ceinture, vn caneçon & des hauts de chausses en estrié de drap, & le plus commun de toille de cotton piqué par dessus, & les plus braues ont vn caffetan de toille picqué de cotton, & par dessus vne robbe de drap fourrée de reuard, ou de martre sublime, le bonnet de mesme avec des bottines de marroquin rouge sans esperons. Les communs n'ont sur leurs espaules qu'vn hoqueton de mouton, & mettent la leine dehors en temps de chaleur ou de pluye, & à les voir ainsi vestus, lors que l'on les rencontre en campagne inopinément ils donnent de l'effroy, car on les prendroit pour des ours blancs affourchez sur des cheuiaux, mais au temps de froid & d'Hyuer ils retournent leur hoqueton, remettant la leine dedans, & en font de mesme du bonnet qui est fait de mesme estoffe» (Beauplan 37). Це можна перекласти так: «Ось як одягаються татари. Цей народ носить коротку сорочку з бавовняного полотна, яка спускається лише на пів фута нижче поясу, спідне¹², а поверх нього верхні штани із сукна, або частіше – бавовняні штани з бганками¹³. Найзаможніші носять кафтан з простьобаного бавовняного полотна, а поверх нього – сукняну шубу, підбиту хутром лисиці або коштовнішою куниці. Шапка в них така ж, як і шуба, а на ногах червоні сап'янові

чобітки без острогів. Прості ж люди носять на плечах лише овечий кожух, вивертаючи його хутром назовні у спеку або дощову погоду. Побачивши їх у такому вигляді випадково в полі, можна неабияк злякатися, адже вони здаються білими ведмедями, що сидять верхи на конях. Але в холодну пору року та взимку вони вивертають кожух хутром всередину, так само роблять і з шапкою, виготовленою з того ж матеріалу»¹⁴.

Інший французький офіцер та дипломат – П'єр Шевальє є автором книги «Історія війни козаків проти Польщі» («Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne»), над якою він працював у 1653–1663 рр. У ній міститься і розвідка про перекопських татар з коротким описом одягу. Французький текст подано за виданням 1668 р.: «Les Tartares champeftres: font vestus de peaux de Mouton & coiffez d'vn bonnet en pointe de mesme estoffe» (Chevalier 62). «Les Principaux d'entr'eux font vestus de drap de plusieurs couleurs, ont du linge fait de cotton, des laques de maille, des felles à la Turque & vnéquipage plus honneste, qu'ils achètent des marchands Armeniens ou qu'ils prennent à la guerre» (Chevalier 63, 64). Це можна перекласти так: «Степові татари одягнені в овечі шкури та носять загострені шапки з того ж матеріалу». «Шляхетніші серед них носять сукняний одяг різних кольорів, мають бавовняну білизну, кольчужні панцирі, сідла в турецькому стилі та більші вишукані спорядження, яке вони купують у вірменських купців або захоплюють на війні»¹⁵.

Французький мандрівник та письменник на службі у короля Яна II Казимира – Гаспар де Тенде (р.ж. 1618–1697) видав у 1684 р. свою працю «Історична реляція про Польщу» («Relation historique de la Pologne»), де знайшлося місце й опису татар та їхнього одягу. Французький текст подано за виданням 1687 р.: «Le Kan qui commande aujourd'huy en Krimée, est de la famille de Gierey. Luy & tous ceux de sa race font habillés de foye. Les Officiers le font de drap, & les autres de peau

¹¹ Російський переклад цього фрагментів відомий у перекладі 1880 р. П. Юрченка (Стрейс «Путешествия по России» 86) та перекладі 1935 р. Е. Бородіної (Стрейс *Три путешествия* 196).

¹² З текстів не зовсім зрозуміло, чи йде мова саме про спідне у розумінні спіднього поясного одягу і хто саме його носив – лише заможніші, чи це коло було ширшим.

¹³ Або «простьобані бавовняні штани».

¹⁴ Для українського читача цей фрагмент більш відомий у перекладі Я.І. Кравця та З.П. Борисюка (Боплан 55).

¹⁵ Український переклад цих фрагментів відомий у перекладі 1960 р. Ю. Назаренка (Шевальє 62, 64).

de mouton. En hiver ils mettent la laine en dedans; & en esté ou pendant la pluie ils la mettent en dehors. Ils ne portent point de turban comme les Turcs & les Perses, mais un bonnet comme les Polonois» (Tende 50). Це можна перекласти так: «Хан, який нині править у Криму, походить із роду Гераяв. Він і всі його родичі носять шовковий одяг. Офіцери одягаються в сукно, а решта – в овечі шкури. Взимку вони носять шкури хутром всередину, а влітку або під час дощу – хутром назовні. Вони не носять тюрбанів, як турки та перси, а носять шапки, подібні до польських».

Досить цікавим документом є опис дипломатичної місії Московського царства у 1681 р. (Бахчисарайський мирний договір) з описом вигляду кримського хана Мурад Герая (р.ж. 1627–1696) та його наближених: «Платье на немъ, портище суконное муромъ зеленое на соболяхъ, турецкимъ строемъ, подъ исподомъ кафтанъ тафтяной алой цветътъ; шапка — сукно красное, съ соболемъ — татарская... Ближние люди... Платье на нихъ турецкимъ и татарскимъ строемъ, въ челмахъ и шапкахъ» (Зотов 49, 50). «Калга Токтамышъ-гирей-салтанъ... Одежда на немъ кафтанъ соболей подъ краснымъ сукномъ, шапка суконнымъ татарскимъ строемъ... ближние ево люди при немъ стоятъ по обѣ стороны палаты. Нурадынъ Саадетъ-гирей-салтанъ... Платье и шапка на немъ соболей, татарскимъ строемъ» (Зотов 59, 60).

Переходячи до свідчень мусульманських авторів, варто почати з короткого опису військ кримського хана, які були відправлені у 1631 р. до Малої Азії під час турецько-перської війни, залишені нам османським істориком Кятібом Челебі. Текст подається за українським перекладом 2016 р. О. Галенка та О. Кульчинського: «народ [одягнений] частинами у габу (грубе сукно), товсту повсть, і [просто] голий» (Наїма 111, 112).

Досить детальним та цікавим джерелом є записи відомого турецького мандрівника та письменника – Евлії Челебі (р.ж. 1611–1682),

який в середині XVII ст. багато мандрував, у тому числі й землями Східної Європи та Північного Кавказу¹⁶.

Так, досить цікаво побачити поширення т.з. «татарських ковпаків» (*Tatar kalpağı, Tatar kalpakları*)¹⁷, зокрема, і серед сусідів татар. Наприклад, вони згадуються при описі жителів міста Варни: «*Fukaraları Tatar kalpağı giyir kış vaktinde Kutmen kürkü ve Merzifon bezi karata giyerler*» (Çelebi 5, 1: 133), що можна перекласти як: «Бідняки носять татарські ковпаки, а взимку одягають хутряні кутмени (*Kutmen*) та плащі (*karata*) з мерзіфонського полотна».

Опис жителів фортеці Ізмаїлу: «*Ve ayanından Ermenioğlu, Muradoğlu ve Yeniçeri serdari Kerçe Ali Beşe samur giyir başkası boğası kaplı kuzu ve tilki kürkü ve başlarına Tatar kalpağı giyerler, zira nahiye köyleri bütün Tatar köyleridir*» (Çelebi 5, 1: 155) можна перекласти так: «Серед знатних осіб Ермені-оглу, Мурад-оглу та командир яничарів Керче Алі-Беше одягаються у одяг підбитий соболиним хутром, інші ж носять кожухи з хутра ягнят та лисиць, покриті бавовняною тканиною, а на голову одягають татарські ковпаки, бо всі села навкруги є татарськими»¹⁸.

Опис одягу жителів посаду фортеці Аккерману: «*Tatamı fakara, ticaret ehli, Allah yolunda cihat eden halkı vardır. Genellikle hepsi Tatar kalpağı giyir, at eti yiğir kuzu postundan kürk giyir boza ve bal suyu içir*» (Çelebi 5, 1: 165) можна перекласти так: «Всі вони або бідняки, або торговці, або ж люди, що ведуть джихад на шляху Аллаха. Зазвичай усі вони носять татарські ковпаки, їдять кінське м'ясо, носять овечі кожухи, п'ють бузу та медовуху»¹⁹.

Опис одягу жителів посаду міста Бендер: «*Halkı gayet cesur ve yiğitlerdir ki tatamı Tatar kalpağı ve Kutmen kürkü giyir*» (Çelebi 5, 1: 174) можна перекласти так: «Їхній народ дуже хоробрый та мужній, усі носять татарські ковпаки та хутряні кутмени (*Kutmen*)»²⁰.

Опис одягу міста Ясси: «*Keferelerinin esvapları, tamamen çuka ve başlarında Tatar kalpakları,*

¹⁶ Турецький текст наводиться за перекладом на сучасну турецьку 2010–2011 рр.

¹⁷ Тут ми залишили залишили слово ковпак, не перекладаючи його як шапка, оскільки Челебі використовує й інше слово у цьому значенні — *börk*. Хоча можливо, що правильніше б було перекладати *kalpağı* саме як шапка.

¹⁸ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1961 р. (Челеби *Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины* 32).

¹⁹ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1961 р. (Челеби *Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины* 38).

²⁰ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1961 р. (Челеби *Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины* 45).

№7 (2025)

göğüsleri ve yenleri gümüş düğmeli dolama giyip çoğu tüccar kavmidir» (Çelebi 5, 2: 482). Це можна перекласти так: «Одяг цих невірних, більшість з яких належить до купецького стану, повністю пошитий із сукна, на головах вони носять татарські ковпаки, а на плечах – доламани (*dolama*) із срібними гудзиками на грудях і рукавах»²¹.

Опис одягу шляхетного населення міста Львів: «*başlarında renk renk kadife ve çukadan samurlu Tatar kalpakları üzerinde ablak ve balıkçıl, turna telli»* (Çelebi 5, 1: 207, 208). Це можна перекласти так: «На головах – оксамитові та суконні татарські ковпаки, оздоблені соболиним хутром і прикрашені строкатим пір'ям чапли та журавля»²².

Цікавою є згадка татарського ковпака у поєднанні зі словом *şıpırtma* (*şıpırtma Tatar kalpağı*), яке зустрічається у Челебі кілька разів. Наразі в нас немає впевненості щодо того, чи є це слово окремою назвою головного убору, чи прикметником, який додатково описує його, а тому, не розуміючи наразі контексту, ми вирішили навмисно пропустити це слово в перекладі, використавши «татарський ковпак»²³: «*Azaka giderek sırada o gece bu Horozkirmen'de bir güneş parçası, parlak yıldız, bakire kız ile anlaşır oğlan kıyafetine koyup çeşit çeşit değerli giysiler giydirip ve şıpırtma Tatar kalpağı gözleri ve kaşları üzerine soğuktur diye indirip 5 adet hizmetçimle kızı ileri yolladım»* (Çelebi 7, 2: 754). Це можна перекласти так: «Тієї ночі, перед від'їздом до Азова, в Хороз-кермені я домовився з дівчиною – променем сонця, сяючою зіркою та незайманою красунею. Я перевдягнув її у хлоп'яче вбрання, одягнувши на неї різноманітні коштовні шати, та натягнув на її очі й брови татарський ковпак, щоб було тепло. Потім, разом із п'ятьма моїми слугами, я відіслав її вперед»²⁴.

Також варто відмітити і відмінності головних уборів казанських татар, які відмічає Челебі: «*Başları tamamen kalpaklıdır, ama Tatar*

börkleri gibi değildir, bir başka tarz sivri kalpak giyerler» (Çelebi 7, 2: 704). Це можна перекласти так: «На своїх головах тут усі носять ковпаки (*kalpaklıdır*), але не такі, як татарські шапки (*Tatar börkleri*). Їх загострені ковпаки мають іншу форму»²⁵.

Переходячи власне до опису локацій з татарами, можна почати з опису одягу жителів передмістя фортеці Азову: «*Erkeklerinin giysileri: Bütün Osmanlı taifesi çeşit çeşit çukalar ve değerli kumaşlar giyerler, ama Karatayak kavimleri yine Tatarlar gibi kalpak, koyun ve kuzu derisi donlar ve boğası renkli kaftanlar giyerler. Kale kadınlarının giysileri: Yine Osmanlı kadınları çuka ferace ve ipek kaftanlar, ayaklarında sarı iç edik ve sarı pabuçlar giyerler, ama sokağa çıkmazlar, çıkacak ve sokağa bakacak yerleri yoktur. Ama Karatayak Tatarı kadınları aba ve koyun derisi kürkler ve başlarına çeşit çeşit kalpaklar giyip yüzleri açık gezerler, ama ırz ehli olanları yüzlerini örtüler ile örtüp kapalı gezerler»* (Çelebi 7, 2: 766). Це можна перекласти так: «Одяг чоловіків: усі османські піддані носять різноманітні сукна та цінні тканини, але представники племені Каратаяк носять подібні до татар ковпаки, кожухи зі шкір овець чи ягнят та різнокольорові бавовняні кафтани (*boğası renkli kaftanlar*). Одяг жінок у фортеці: османські жінки носять сукняні ферадже (*çuka ferace*) та шовкові кафтани, а на ногах – жовті іч едік (*iç edik*) та жовті пабучі (*pabuçlar*). Вони не виходять на вулицю, бо немає місця, куди б можна було б вийти та щось подивитися. Каратаяцькі татарки носять на голові різні ковпаки з хутра чи грубої вовни і ходять із відкритими обличчями, але жінки, які дотримуються благочестивої поведінки, закривають обличчя покривалами та виходять лише прикрившись»²⁶.

Цікавий фрагмент із зимовою ночівлею татар та згадкою кольорів їхніх сорочок: «*kendisi gömleğini bile çıkarıp kürk donunu üstüne örtünüp tamamen çıplak yatarlar. Sabahleyin kırmızı ve mavi*

²¹ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1961 р. (Челеби *Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины* 182).

²² Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1961 р. (Челеби *Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины* 74).

²³ Додатково відмітимо, що ми не зустрічали в доступних нам текстах кримських кадіаскерських книг слова *şıpırtma*. Це може вказувати на те, що Челебі використав звичний для себе термін який, можливо, не використовувався серед татар.

²⁴ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1979 р. (Челеби *Выпуск 2. Земли Северного Кавказа* 193, 194).

²⁵ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1979 р. (Челеби *Выпуск 2. Земли Северного Кавказа* 145).

²⁶ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1979 р. (Челеби *Выпуск 2. Земли Северного Кавказа* 207).

bez gömleklerini giyip hemen kalkınca» (Çelebi 7, 2: 513). Це можна перекласти так: «самі ж знімають навіть власну сорочку, накриваються хутряним одягом та сплять повністю оголеними. А зранку швидко підводяться та одягають червону або синю полотняну сорочку (*bez gömleklerini*)»²⁷.

Опис одягу жителів Бахчисараю: «*Erkeklerin giyecekleri: Cümle halkı çuka kontuş ve çuka çakşır giyerler, ama kapukulları, ot ağaları, atalıkları, mirza ve sultanlar tamamen samur don ve samur kalpak giyerler, nadir kimesneler vardır ki beyaz sarık sara. Ve hepsi kubadi pabuç ve çizme giyip at ile gezerler. Kadınların giysileri: Bütün kadınları da çuka ferace giyip yassı başlı olup ayaklarına iç edik ve çizme giyerler»* (Çelebi 7, 2: 522). Це можна перекласти так: «Одяг чоловіків: увесь народ носить сукняні кунтуші (*çuka kontuş*) та сукняні чакчири (*çuka çakşır*). Але капикулу, от-аги, аталики, мірзи та султани носять виключно соболині шуби (?) (*samur don*) та соболині ковпаки (*samur kalpak*). Зрідка хто носить білий тюрбан (*sarık*). Усі вони носять на ногах кубаді-набучі (*kubadi pabuç*)²⁸ та чизми (*çizme*) та пересуваються верхи. Одяг жінок: усі жінки носять сукняні ферадже (*çuka ferace*) особливої форми. Вони носять іч едік (*iç edik*) та чизми (*çizme*)»²⁹.

Опис одягу ногайців: «*Giysileri elbette koyun postu kürktür ve başlarında kalpakları yine telli ve kuzu kürkü börtür. İçerde esvapları elbette Merzifon bezin den mavi ve kırmızı karamalardır. Ve gömlekleri de kırmızı ve mavi bezlerdir. Genellikle kuşakları şal ve ham ibrişim kuşaklardır... Nogay kadınlarının giysileri. Yine giydikleri koyun ve kuzu kürkleri, başlarında Tatar kalpakları ve ayaklarında sarı çizmeleri var. Nicesi ipek hilatler, renkli boğası kaftanlar ve ipek kuşaklar kuşanırlar»* (Çelebi 7, 2: 605, 606). Це можна перекласти так: «Зазвичай їхній одяг – це хутряні овчині кожухи, а на головах такі ж ковпаки (*kalpakları*) або шапки (*börtür*) з хутра ягнят. Під кожухами вони носять одяг із синього та червоного мерзіфонського полотна, а їхні сорочки (*gömlekleri*)

також пошиті з червоного та синього полотна (*bezlerdir*). Зазвичай вони підперезуються шаллями або кушаками (*kuşaklardır*) з необробленої шовкової нитки... Одяг ногайських жінок: вони також носять кожухи з овчих та ягнячих шкур, татарські ковпаки на головах та жовті чизми (*sarı çizmeler*) на ногах. Дехто з них носить шовкові халати (*ipek hilatler*), строкати бавовняні кафтани (*renkli boğası kaftanlar*) та підперезані шовковими кушаками (*ipek kuşaklar*)»³⁰.

У контексті торгівлі тканинами варто відмітити опис Челебі міста Мерзіфон та його текстильного виробництва: «*Dükkânlarının tamami 600 adettir, ancak boyacı dükkânlarından başka dükkânları çok azdır. Hâlâ Acem boyasından latif boyacıları vardır ki İspir'in neftisi ve mavi boyası meşhurdur. Tüccarlar senede birkaç bin yük rengârenk pamuk bezini, Kırım diyarına götürerek esirlerle değişirler. Bütün Kırım halkının feraceleri ve giyecekleri tamamen Merzifon bezindedir. Pamuk ipliği de meşhurdur»* (Çelebi 2, 2: 480). Це можна перекласти так: «Крамниці тут усього 600, але, окрім лавок фарбувальників, інших дуже мало. У них є прекрасні фарбники з Персії та Іспіру, який славиться своєю нефті³¹ та синьою фарбою. Щороку купці відвозять до Криму кілька тисяч тюків різнокольорового бавовняного полотна, де міняють їх на бранців. Увесь кримський народ носить ферадже та одяг, пошитий виключно з мерзіфонського полотна. Місцева бавовняна пряжа також користується великою популярністю»³².

Надзвичайно цінним для нашого дослідження є кримські «кадіаскерські сакки», тобто судові книги з записами справ та нотаріальними виписками. Вони містять численні описи майна, яке ставало предметом судових суперечок, вирішення боргових зобов'язань та розподілу спадків. Часто серед цих записів зустрічається одяг або тканини. На жаль, вивчення та публікація цього цінного джерела тільки розпочалася, і ми маємо у своєму розпорядженні лише його

²⁷ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 2008 р. (Челеби Крым и сопредельные области 102).

²⁸ *Kubadi* є вужчою назвою взуття типу набучі, так само як і *merdâne* в кадіаскерських книгах міста Карасубазар. Див. нижче.

²⁹ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 2008 р. (Челеби Крым и сопредельные области 111, 112).

³⁰ Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1979 р. (Челеби Выпуск 2. Земли Северного Кавказа 54).

³¹ Колір між темно-зеленим і коричневим, колір нафти.

³² Російський переклад цього фрагменту відомий за перекладом 1983 р. (Челеби Выпуск 3. Земли Закавказья 258, 259).

№7 (2025)

невелику частину, яка стосується 1608–1613 рр. (Биарсланов; Аблаева «Кадіаскерские сакка»; Рустемов) та 1683–1684, 1698–1699 рр. (Özdem).

Так, у документі про розподіл спадку можемо побачити: хутро куниці, пофарбованої в зелене (*Yeşil zarflı zerdüva kürk*) вартістю 30 хасене; синій плащ (*Mor yağturlıq*) вартістю 13 хасене; зелена чуха з довгими рукавами (*Yeşil çuha uzun yeñli*) вартістю 9 хасене; кафтан з червоного атласу (*Qırmızı atlas qaftan*) вартістю 4 хасене; кафтан з кольорового атласу (*Alaca atlas qaftan*) вартістю 4 хасене; кафтан з зеленого атласу (*Yeşil atlas qaftan*) вартістю 4 хасене; червоний верхній кушак (*Qırmızı tuqaddem quşaaq*) вартістю 3 хасене; червоні чакчири (*Qırmızı saqşır*) вартістю 4 хасене (Рустемов 55, 57).

В іншому переліку спадкового майна можна знайти шубу (?) з зеленого атласу (*yeşil ton atlas*) вартістю 8 хасене, ляну сорочку (*keten kömlek*) вартістю в 2 хасене (Рустемов 168), сітчастий кушак (*tor quşaaq*) вартістю в 1 хасене та пояс (*kemer*) вартістю 15 симів (Рустемов 208–210).

Досить великий перелік одягу і тканин можна знайти ще в одному описі розподілу спадку: «одинъ бѣлый тюръ-кушакъ (сѣтчатый поясъ) ... 360; пять штукъ бѣдной бугасы (родъ хлопчатобумажной матеріи) ... 1200; бѣдноватый суфъ (шерсть, матерія камлотъ) — 300» (Биарсланов 41), «черный суфъ (шерсть, камлотъ) — 300 османи... три бѣдныхъ бугасы (хлопчатобумажная матерія) — 720 османи» (Биарсланов 42), «одна старая бѣлая шуба — 50... пурпурно-красный дульбедъ (холстъ) для шести квадратныхъ платковъ — 240 ... одна банная рубаха — 240» (Биарсланов 43), «двѣ пары чапразовъ (пуговицъ, аграфовъ) съ драгоцѣнными камнями — 30 хасене... вышитый кисетъ изъ алаго атласа — 2 груша» (Биарсланов 44), «кушакъ изъ лилового бархата, унизанный жемчугами — 60 хасене; воротникъ изъ краснаго атласа, унизанный жемчугами — 60 хасене; черная заячья шуба, крытая краснымъ парчовымъ бархатомъ — 25 хасене; заячья шуба, крытая краснымъ атласомъ съ чапразами — 22 хасене; кафтанъ изъ зеленаго серасера — 16 хасене; кафтанъ изъ красной кемхи (шелковая матерія — камка) — 15 хасене; керди (?) изъ полосатой кутны (полосатого атласа съ красными и бѣлыми полосами) — 4 хасене;

кунья шуба, крытая бѣлым серасеромъ 30 хасене; красный тюръ-кушакъ (сѣтчатый кушакъ) — 6 хасене» (Биарсланов 45), «банная рубаха — 3 хасене; аракинъ (?) изъ серасера — 1 хасене... девять вызолоченныхъ пуговицъ — 1 хасене... одна банная фота (передникъ) — 1 хасене» (Биарсланов 46).

У документі щодо питання боргу бачимо червону чуху з довгими рукавами (*qırmızı uzun yenli çuha*), вартістю десять флоринів. І ще одну темно-синю чуху (*qıymetli bir mor çuha*), яка також вартувала десять флоринів (Рустемов 64, 65).

У документі про продаж шуби за пшеницю була продана червона франкська (європейського крою) шуба, підбита світлим хутром білки та розшита сріблом (*bir kürk qırmızı frengi kümüş dükmeli (tüymek) içi ala*), за двадцять флоринів (Рустемов 101).

Нерідко можна зустріти згадки обміну та продажу відрізів тканини: наприклад, купівля коня за відріз атласу (*atles*) (Рустемов 125), або передача відрізу атласу (*atlas*), вартістю дванадцять хасене, сірого інатъя (*alaca inâtiye*), вартістю вісім хасене та шість відрізів богасі (*boğasi*) на шість хансе (Рустемов 130). Один із документів розбирає суперечку щодо чухи у сенсі відрізу тканини (Рустемов 200), а інший згадує дві зв'язки аби (*aba*) вартістю 2 флорини (Рустемов 225, 226).

Досить цікаві записи, які показують великі обсяги торгівлі тканинами, яку обмінювали на сіль. Так, в одному з документів засвідчувався обмін шістнадцяти тисяч ста шістдесяти шести аршинів кірбасу (*kirbas*) на сіль (Рустемов 90, 91), а в іншому згадується видача за сіль шістнадцяти тисяч зіри тканини (*zirâ-ı kirbâsi*)³³ (Рустемов 95).

Цінним джерелом для нашої роботи стали і «кадіаскерські сакки» кінця XVII ст. міста Карасубазар (нині м. Білогірськ, Крим, Україна) опрацьовані Зейнепом Оздемом (Özdem).

Так, розглядаючи записи пов'язані із шевцями та взуттям, можна знайти наступні назви взуття: *terlik* (терлік), *nalın* (налін), *rabuç* (пабучі), *mest* (мест), *çizme* (чизми), *postaldır* (постоли). Зустрічаються й окремі вужчі назви взуття. Наприклад, один із пабучі названий як «*merdâne*». Щось подібне ми могли бачити вище в описах Челебі – «*kubadi rabuç*». Інше взуття

³³ Зіра – міра довжини, яка часто використовувалася для вимірювання тканин, яка приблизно дорівнювала 68–70 см.

«*kâtır*» (катір) або «*kırmızı karule*» описують як грубе взуття з червоної шкіри. Серед них усіх найбільш популярними в Карасубазарі були пабучі та мести. Останні, зокрема, згадуються практично в кожному заповіті. Щодо вартості, то найдорожчими були чизми, а за ними йшли пабучі, катір та мести. Відмічено, що підошви взуття часто посилювали залізом, ймовірно, підковками або гвіздками.

Дійшли до нас і деякі обсяги продажів. Так, у крамниці Хаджі Нумана зберігалися на продаж готові 113 пар местів, 160 пар пабучі, 20 пар чизмів різного розміру та 4 пари постолів. У крамниці Хаджі Сулеймана було 5 пар пабучі, 24 пари местів і 2 маленьких чизм, а в іншій крамниці знаходилося 80 пар взуття та 7 пар чизм (Özdem 130–132).

У контексті татарського взуття варто побіжно торкнутися питання матеріальних артефактів. Так, нам відомий рідкісний зразок, ймовірно, татарського чобота кінця XVI ст., який нині зберігається в колекції Королівської скарбниці у Стокгольмі (зібрання КС, інв. ном: 7127_LRK) («*Tatarisk stövel*»), а також низка знахідок фрагментів шкіряного взуття з розкопок Казанського кремля, опублікованих Ренатом Валієвим (Валиев «*Кожевенное дело*»; Валиев *Кожевенно-сапожное производство*). Зважаючи на відмінності у термінології, ми наразі не будемо детально зупинятися на їх огляді, але вивчення цих праць та матеріальних артефактів стає обов'язковим при справах реконструкції взуття.

Фрагменти тексту щодо чоловічого та жіночого одягу з праці Зейнепа Оздема ми не наводимо з кількох причин. По-перше, вони досить загальні і стосуються самого кінця XVII – першої половини XVIII ст., а по-друге, в них мало цитат і важко виокремити оригінальні терміни від сучасної турецької мови.

Що стосується записів, присвячених тканинам та одягу, то в них зустрічаються згадки шовкових, бавовняних, вовняних та лляних тканин, а також хутра лисиць, білок, вовків та зайців. Наприклад, в одній з гуртових крамниць у продажу було: «*Acem basma ve boğasilar*» (перська басма та богас/бавовняна тканина), «*çiha*» (сукно), «*kuşak*» (кушак), «*bez*» (безь/полотно), «*peşkir*» (серветка), «*peştamal*» (банна пов'язка), «*havlu*» (рушник), «*Dülbentte Penç Renk*» (тонка тканина/марля п'яти кольорів), басма

(«*basmalarda*») чотирьох типів – «*Mahmudî*», «*Mihirkulu*», «*Küferhan*» та «*Evlen*». В іншій крамниці були перераховані привізні та місцеві тканини: 162 шматки перського богасу (*Acem boğası*), 46 шматків місцевого богасу (*yerli boğası*), 560 шматків місцевого полотна (*bez*), 14 шматків ладикійського (*Ladik*), 5 шматків антакського (*Antakya*) та 1 шматок кастамонського богасу (*Kastamonu boğası*) (Özdem 132–134).

Загалом одяг татар XVI ст. описують як грубий та простий, виготовлений з повсті та білої вовни. Автори зазначають, що одяг жінок та чоловіків нічим не відрізняється, і лише жінки носять льняний головний убір або покривало та лляні штани. Верхній одяг описаний як довгий, але без бгано́к і збірок. При цьому часто відмічають, що прості татари (ймовірно, мова йде про тих, хто кочував у степу, а пізніше про ногайців – що повторюється у джерелах наступного століття) шують свій одяг з овчих шкур. Їхні головні убори описані як високі та білі ковпаки.

У наступному, XVII ст. джерела все частіше розрізняють кримських татар та ногайців. Верхівка останніх описується як така, що одягається так само, як і турки – одягнені у розкішні хутра та тканини, а їхні головні убори підбиваються дорогоцінним хутром, наприклад, куниці. На противагу їм, прості ногайці вдягаються в одяг з овчих шкур, інколи підбитий бавовняною тканиною, або пошитий безпосередньо з сірого сукна. Челебі згадує, що під овчими кожухами вони носять полотняні кафтани. Їхній поясний одяг виготовлений з бавовни або сукна (у верхівки), а на голові вони носять обтислі повстяні шапочки та хутряні шапки. Щодо сорочок, то Джованні Лука пише про те, що вони їх не мали, на відміну від Евлії Челебі, який описує їхні кольорові сорочки. Свої овчі кожухи та шапки вони носять, залежно від пори року та погоди, хутром назовні у спеку або дощову погоду і вивертають навпаки у холодну пору. Ногайки, принаймні в Астрахані, носять одяг з білого лляного полотна та загострені ковпаки, які прикрашаються монетами.

Одяг верхівки кримських татар автори порівнюють з польським та турецьким одягом.

Вони носять коштовні шовкові, але частіше різнокольорові сукняні кафтани, а зверху сукняні шуби, підбиті хутром лисиці, куниці чи соболя. Їхні сукняні шапки, що так само порівнюють з польськими, обшиваються коштовним хутром, наприклад, куниці.

Тут варто згадати описи Евлії Челебі середини XVII ст., який досить часто використовує термін «татарський ковпак» не лише для позначення головного убору татар, але й їхніх сусідів, навіть шляхтичів Львова. Це наводить на думку про поширення певного типу головного убору на досить великій площі Східної Європи. Яким же він був, ми спробуємо розібратися в наступному розділі.

Прості татари одягнуті у простьобані бавовняні чи сукняні кафтани, та так само як і ногайці, носять овечі кожухи та хутряні шапки, які, залежно від пори року та погоди, вивертають хутром назовні у спеку або дощову погоду і хутром всередину в холодну пору року.

Татарські сорочки описані як короткі, трохи нижче поясу, виготовлені з бавовни чи льону та інколи кольорові – червоні або сині. Спідній поясний одяг у випадку татарської верхівки шився з того ж матеріалу, а поверх нього одягали бавовняні чи сукняні штани. Зустрічаються згадки про кушаки, і деякі з них сітчасті. Завдяки кадіаскерським книгам нам відомо чимало назв взуття, але найбільш поширеними ймовірно були пабучі, мести та чизми.

Татарські жінки описані як такі, що носять досить різноманітний одяг: починаючи від овечих кожухів і сукняних ферадже до строкатих бавовняних і шовкових кафтанів, підперезаних шовковими кушаками. У якості головних уборів виступають ковпаки з хутра чи грубої вовни.

Ймовірно, певний вплив на одяг кримських татар і ногайців мали централізовані закупівлі та роздачі одягу, які замовляли кримські хани у великих містах Криму, або присилалися турецьким султаном перед значущими військовими кампаніями. Такі роздачі, на нашу думку, могли сприяли поширенню турецької моди серед татар. Але великі обсяги торгівлі тканинами, які відмічені в кадіаскерських книгах та згадуються Челебі, вказують на існування міцних місцевих

традицій пошиву одягу. Проте які саме взірці бралися за основу і як вони змінювалися з часом, нам наразі невідомо.

Наприкінці цього розділу варто розглянути низку важливих, на нашу думку, термінів, які допоможуть читачеві трохи краще зрозуміти, про що саме йде мова у текстах. Представлений перелік термінів обмежений згадками в наведених текстах та нашими можливостями щодо їх опису³⁴.

Також треба відмітити декілька важливих моментів. По-перше, визначення низки предметів засновані переважно на етнографічних та сучасних дослідженнях, і їх значення, вигляд та традиції використання можуть відрізнятися від реалій XVI–XVII ст. По-друге, нагадаємо знову, що описи очевидців подій часто записані мовою з використанням термінів, звичних для автора, а не місць і людей, яких він описує. Тому кадіаскерські записи є найбільш цінними для нас, оскільки дають можливість ознайомитися з назвами предметів одягу та тканин, які використовувалися саме у Кримському ханстві.

Назви тканин («Types of Fabric»)

Аба (aba) або *габа* – груба і дешева вовняна тканина білого кольору (Славутич 130).

Атлас (atles, atlas) – високоякісна гладенька шовкова або напівшовкова тканина (Славутич 98, 99).

Басма (basma) – бавовняна тканина з малюнком, виконаним у техніці вибійки (Акчурина-Муфтієва 410).

Безь (bez) – загальний термін для позначення бавовняної або лляної тканини (Славутич 102, 103).

Богаз (boğasi) або *бугас* – високоякісна бавовняна тканина (Аблаєва «Кадіаскерские сакка» 35; Славутич 102).

Дульбенд, дюльбенд або *тюльбенд (dülbentte, tülbent)* – тонка і напівпрозора тканина з рідким переплетенням ниток (Аблаєва «Кадіаскерские сакка» 35; Акчурина-Муфтієва 423).

Кемхі, кемха або *камка* – важка шовкова парча (Аблаєва «Кадіаскерские сакка» 36; Акчурина-Муфтієва 431; Славутич 109, 110).

Кірбас (kirbas) – важке бавовняне, лляне або конопляне полотно, тканина для вітрил («Types of Fabric»).

³⁴ Ми пропустили деякі терміни, які позначають тканини або одяг, для яких ми не знайшли роз'яснення.

Кутна – смугастий атлас або напівшовкова тканина з бавовняними або лляними нитками в основі (Аблаева «Кадіаскерские сакка» 36; Славутич 115).

Серасер – важка шовкова золототкана тканина, більш знана зараз як парча (Аблаева «Кадіаскерские сакка» 36).

Суф – вовняна тканина (Аблаева «Кадіаскерские сакка» 37).

Чуха (*çiha*) – високоякісна вовняна тканина (Славутич 53).

Назви спіднього одягу

Кольмек або *гольмек* (*kömlək, gömlək*) – натільна сорочка (Акчурина-Муфтієва 435, 436; Karababa 202).

Дон (*don*) – спідні штани (Karababa 202; «Don | Underpants») або штани (Акчурина-Муфтієва 422, 423).

Назви поясного одягу

Чакчир (*çaqşır, çakşır*) – штани (Karababa 202).

Назви плечового одягу

Доламан (*dolama*) – верхній плечовий одяг (Славутич 21, 22; Dankoff 119; Karababa 203).

Кафтан (*qaftan, kaftanlar*) – верхній плечовий одяг (Славутич 25, 26; Karababa 203).

Кутмен (*kutmen*) – кожух (Dankoff 186).

Кунтуш (*kontuş*) – верхній плечовий одяг (Славутич 29–31).

Тон (*ton*) – шуба (Акчурина-Муфтієва 481; Рославцева).

Ферадже (*ferace*) – жіночий плечовий одяг (Акчурина-Муфтієва 484; Рославцева; Karababa 205).

Чуха (*çiha*) – верхній плечовий одяг (Славутич 53; Karababa 203).

Плащ

Опанча або *іопонча* (*yapıtca*) – плащ (Славутич 36, 37; Karababa 203).

Ямурлук (*yağturluq, yağturluk*) – плащ (Karababa 203).

Капама (*kapama*) – плащ (Dankoff 162; Karababa 203).

Пояси

Кушак (*qışaq, kuşak*) – тканий пояс (Акчурина-Муфтієва 445, 446; Рославцева; Славутич 32).

Сітчастий кушак (*tor qışaq*) – плетений пояс.

Кемер (*kemer*) – пояс.

Головний убір

Аракчін або *арахчін* – низька шапочка (Аблаева «Кадіаскерские сакка» 39; Акчурина-Муфтієва 404).

Татарський ковпак (*tatar kalpağı, tatar kalpakları*) – головний убір.

Борк (*börk*) – головний убір (Рославцева; Karababa 203).

Сарік (*sarık*) – тюрбан (Dankoff 103);

Взуття (Рославцева)

Іч едік (*iç edik*) – ймовірно, комплект, який складається з м'яких чобітків, одягнених у низьке взуття для виходу на вулицю («Mest or İç Edik»).

Катір (*kâtır*) – взуття для ходіння на вулиці, в яке вдягають м'яке домашнє взуття (Акчурина-Муфтієва 442).

Мест (*mest*) – м'які чобітки з низькою халявою і м'якою підошвою для домашнього носіння (Акчурина-Муфтієва 452).

Налін (*nalın*) – дерев'яні ходулі для виходу на вулицю в погану погоду (Акчурина-Муфтієва 456).

Пабучі (*pabuç*) або *панучі* – низьке взуття з жорсткою підошвою (Акчурина-Муфтієва 461, 462).

Постоли (*postaldır*) – грубе м'яке взуття з сиром'ятної шкіри (Акчурина-Муфтієва 464; Славутич 40).

Терлік (*terlik*) – низьке взуття з жорсткою підошвою (Акчурина-Муфтієва 481)

Чизми (*çizme*) – чоботи з високою халявою і жорсткою підошвою.

Зображувальні джерела

Зображувальні джерела XVI ст.

Зображувальні джерела першої половини XVI ст.

Зображувальні джерела є важливим джерелом у цьому огляді та дозволяють нам спробувати уявити, як виглядали татари у XVI–XVII ст. На жаль, у низці випадків ми не можемо точно підтвердити, кого саме зображував автор

№7 (2025)

на своєму творі, і змушені робити сміливі припущення щодо цього³⁵.

Матеріали першої половини XVI ст. є досить показовими в цьому плані, оскільки ми нерідко вимушені припускати належність певних образів до татар, спираючись головним чином на єдиний яскравий маркер – головний убір у вигляді білого високого ковпака. Звичайно, таке пряме відношення може цілком помилковим, і ймовірно час від часу ми маємо справу з певним стереотипним образом, яким художник міг маркувати «далеких східних кочівників» без чіткої прив'язки саме до татар. Саме таким є уявний портрет «Тамерлана» (Т16-1) (Мал. 1, а), виконаний Кристофано дель Альгіссімо (р.ж. 1525–1605) в 1568 р. Він зображений у жорсткому татарському ковпаку з вузькою хутряною околицею і, ймовірно, перекинутим кушаком через плече. Наведений портрет є однією із багатьох пізніших копій з оригіналу, що походив з портретної галереї уславлених діячів минулого Паоло Джовіо (р.ж. 1483–1552).

У схожому становищі знаходяться зображення «татар» на низці релігійних або історичних картин цього часу. Наприклад, декілька фігур, які ми вважаємо зображеннями татар, можна побачити на картині «Поклоніння волхвів» першої чверті XVI ст. (Т16-2) (Мал. 1, б). Поміж інших персонажів їх вирізняють високі білі ковпаки з вузькою хутряною околицею. Їхнє різнокольорове довгополе вбрання має широкі відкладні коміри, та застібається на зведені попарно гудзики, місця розташування яких відмічені нашитою тасьмою. Треба відмітити

двошарове вбрання однієї з фігур, яка має верхній короткорукавний одяг, який ми побачимо в цей період ще не раз.

Серед гравюр 1518–1520 рр. німецького художника Альбрехта Дюрера (р.ж. 1471–1528) можна виділити кілька однотипних фігур, що нагадують татар (Т16-3) (Мал. 1, в) та (Т16-4) (Мал. 1, д). Їхні м'які ковпаки, судячи за хутром, що стирчить з-під краю, можливо повністю хутрянні і вивернуті хутром всередину. Так само їхній одяг має відкладний комір, гудзики з нашитою тасьмою, а один з образів одягнений у верхній короткорукавний одяг.

Подібні однотипні фігури можна знайти і серед персонажів картин початку XVI ст. іншого німецького художника – Альбрехта Альтдорфера (р.ж. 1480–1538) (Т16-5) (Мал. 1, е) та (Т16-6) (Мал. 1, г). Їхні м'які ковпаки зображені зі скошеною хутряною околицею і можливо так само повністю хутрянні. Плечове вбрання довге, двошарове і простьобане, з верхнім короткорукавним одягом, підбитим хутром. Чоботи мають сильно загнуті носики. Одна з фігур має тканий кушак, зав'язаний декоративним вузлом (Мал. 1, е), який ми можемо бачити й на інших зображеннях татар, зокрема, XVII ст. (Мал. 8, в–д). Тут також цікаво відмітити і їхні виразно вигнуті луки, характерні для татар, що додатково може свідчити про правильність нашого припущення.

Дуже схожі фігури ми можемо побачити на батальному полотні «Битва під Оршею» 1525–1535 рр. на фрагменті, де зображено сутичку литовських татар і московських вершників

³⁵ Описуючи одяг татар, у цьому розділі ми будемо уникати конкретних назв одягу, навіть знаючи завдяки писемним джерелам низку термінів. Це пов'язано з тим, що ми все ще мало знаємо про те, який крій та зовнішній вигляд вони мали, а тому ми намагаємося не створювати зайву спекуляцію на цій темі. Певним винятком буде слово «кафтан» у сенсі довгополого та довгорукавного одягу з центральньоосовим розрізом, яке ми використовуємо у випадках, коли намагаємося уникнути зайвої тавтології. Також варто зазначити, що ми будемо використовувати слово «штани» як загальний термін для позначення усього поясного одягу, який ми описуємо. Однак у деяких випадках те, що ми можемо бачити під верхнім одягом, цілком може виявитися високими панчолами.

Мал. 1. (на наступній сторінці) Європейські та османські зображувальні джерела першої половини XVI ст.: (а) – уявний портрет Тамерлана, копія 1568 р. (Т16-1) (© Uffizi Gallery; © Sailko); (б) – фрагменти картини «Поклоніння волхвів», перша чверть XVI ст. (Т16-2) (© Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu); (в) – фрагмент ескізу до картини «Страсті Христові», 1520 р. (Т16-3) (© Uffizi Gallery); (г) – фрагмент картини «Битва Александра при Issi», 1529 рр. (Т16-6) (© Alte Pinakothek; © Sailko); (д) – фрагмент гравюри «Пейзаж з гарматою», 1518 р. (Т16-4) (© The Metropolitan Museum of Art); (е) – фрагмент картини «Мученицька смерть святого Севастіана», 1509–1516 рр. (Т16-5); (є) – фрагмент мініатюри з манускрипту «Селім-наме», 1524 р. (Т16-11); (ж) – фрагмент мініатюри з манускрипту «Селім-наме», 1524 р. (Т16-12).

а

б

в

г

д

е

є

ж

№7 (2025)

а

б

в

г

Мал. 2. Європейські зображувальні джерела першої половини XVI ст.: (а, б) – фрагменти картини «Битва під Оршою», 1525–1535 рр. (Т16-7) (© National Museum in Warsaw); (в) – титульний лист «Трактату про дві Сарматії», 1521 р. (Т16-8) (© Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa); (г) – фрагменти гравюри, що зображує бій литовців з татарами (Т16-9).

а

б

в

г

д

е

є

ж

з

№7 (2025)

(Т16-7) (Мал. 2, а, б). Татари мають високі білі повстяні ковпаки з невеликими розрізами попереду та позаду. Під ковпаками у деяких із них одягнена низька обтисла шапочка, а інші мають, ймовірно, металевий шолом³⁶. Їхнє довге вбрання складається з двох шарів простьобаного одягу, верхній з яких короткорукавний, а на одній з фігур можна навіть розгледіти білі штани (Мал. 2, б).

Аналогічно виглядають татари з книжних гравюр, зокрема на титульному листі «Трактату про дві Сарматії» (Т16-8) (Мал. 2, в) та ілюстрації з «Хроніки європейської Сарматії» (Т16-9) (Мал. 2, г). Вони мають високі ковпаки і довгий, часто багатошаровий одяг, з верхнім короткорукавним шаром.

Досить цікаві зображення татар з настінного розпису першої половини XVI ст. кам'яниці Любомельських у Любліні (Т16-10) (Мал. 3, а). Їхній образ цілком відповідає іншим зображенням цього періоду: високі білі ковпаки з вузькою хутряною околицею, довге багатошарове вбрання із простьобаним нижнім та короткорукавним верхнім одягом, перекручений пояс.

Османські ілюстративні джерела гарно доповнюють європейські, зображуючи аналогічні образи татар початку XVI ст. Так, деякі мініатюри з манускрипту «Селім-наме» 1525–1530 рр. (Т16-10, Т16-11) (Мал. 1, е, ж), який розповідає про життя та подвиги султана Селіма I (р.ж. 1470–1520), демонструють його союзників – кримських татар. На їхніх головах високі

білі ковпаки з хутряною околицею, а їхній одяг довгий і частково так само двошаровий, з верхнім короткорукавним шаром. Верх одягу, ймовірно, прикрашений вишивкою, а місця розміщення гудзиків – тасьмою. У сцені зустрічі Селіма з Менглі Гераяем (р.ж. 1445–1515) верхній одяг татар зображений з відкладними комірами. На їхніх поясах можна побачити ткані кушаки, а пояс Менглі Герая прикрашений великими бляшками у вигляді квітів, які нагадують прикраси поясів золотоординського часу (Özbek; «ТОРКАРИ – Н 1597-98 Selimname»).

Європейські джерела

Т16-1 – Уявний портрет Тамерлана, виконаний Кристофано дель Альтіссімо в 1568 р. Ймовірно, це копія портрету, що походив із портротної галереї уславлених діячів минулого Паоло Джовіо, а оригінальний твір цілком може датуватися першою половиною XVI ст. (Мал. 1, а) (зібрання ГУ) («Tamerlane at Uffizi gallery»).

Т16-2 – Картина «Поклоніння волхвів», створена у Кракові у першій чверті XVI ст. (Мал. 1, б) (зібрання МС) («Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu»).

Т16-3 – Ескіз до картини «Страсті Христові» авторства Альбрехта Дюрера 1520 р. (Мал. 1, в) (зібрання ГУ) («The Cross of Christ with Saint Veronica»). Схоже, саме цей ескіз став основою для малюнку татарина з енциклопедії Зигмунда Глогера 1903 р. (Gloger 361)³⁷.

³⁶ Художник надав цьому головному убору під ковпаком металевого блиску, хоча і не зобразив нащічників або кольчужної бармиці. Тому це лише припущення, яке потребує додаткових досліджень.

³⁷ Авторство знахідки цього зв'язку належить Олегу Федорову («“Татарин” Дюрера»).

◀ **Мал. 3.** Європейські зображувальні джерела XVI ст.: (а) – фрагмент настінного розпису з кам'яниці Любомельських у Любліні, перша половина XVI ст. (Т16-10) (© Archiwum Fotografii Ósrodka «Brama Grodzka – Teatr NN»); (б) – гравюра з зображенням татарського вершника, 1575–1577 рр. (Т16-13) (© Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel); (в) – фрагмент гравюри «*Omniium pene Europae, Asiae, Aphricae atque Americae gentium habitus*», 1581 р. (Т16-14) (© Bibliothèque nationale de France); (г) – фрагмент мапи «*Gerardi Mercatoris atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*», 1606 р. (Т16-15) (© Utrecht University); (д) – гравюра з зображенням татарського лучника, 1576 р. (Т16-16) (© The British Museum); (е) – гравюра з зображенням татарського лучника, 1576 р. (Т16-17) (© The British Museum); (є) – гравюра з зображенням, ймовірно, татарина, 1555–1588 рр. (Т16-18) (© The British Museum); (ж) – малюнок татарина з альбому «Книга турецьких костюмів», остання чверть XVI ст. (Т16-19) (© Staats- und Universitätsbibliothek Bremen); (з) – малюнок, ймовірно, гурту татар з альбому «Зображення турецького народного життя», остання чверть XVI ст. (Т16-20) (© Österreichische Nationalbibliothek).

T16-4 – Гравюра «Пейзаж з гарматою» авторства Альбрехта Дюрера 1518 р. (сам відбиток XVII ст.) (зібрання МММ) (Мал. 1, д) («Albrecht Dürer. Landscape with a Cannon»).

T16-5 – Картина «Мученицька смерть святого Севастіана» авторства Альбрехта Альтдорфера 1509–1516 рр. (Мал. 1, е) («Albrecht Altdorfer 032»).

T16-6 – Картина «Битва Александра при Issi» авторства Альбрехта Альтдорфера 1529 р. (Мал. 1, г) (зібрання СП) («Albrecht altdorfer, battaglia di isso 17»).

T16-7 – Картина «Битва під Оршею» невідомого художника, датована 1525–1535 рр. (Мал. 2, а, б) (зібрання НМВ, інв. ном. МР 2475 MNW) («Bitwa pod Orszą»; «Biel-čyrvona-bieły ściah»; Żygulski 129)

T16-8 – Гравюра на титульному листі «Трактату про дві Сарматії» («Tractatus de duabus Sarmatiis») краківського видання 1521 р., що зображає бій з татарами (Мал. 2, в) (Mechovia). Цей сюжет ми можемо зустріти і у пізніших книгах, наприклад, у виданні 1611 р. «Хроніки європейської Сарматії» («Sarmatiae Europaeae descriptio») (Guagnini).

T16-9 – Гравюра з видання 1611 р. «Хроніки європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, що зображає бій литовців з татарами (Мал. 2, г) (Guagnini). Цілком ймовірно, що ця мініатюра зображує події початку XVI ст. – битви під Вишневецем 1512 р. («Porażka Tatarów pod Wiśniowcem»).

T16-10 – Настінний розпис із кам'яниці Любомельських у Любліні першої половини XVI ст. (Мал. 3, а) («Obrona Lublina»; «Widoki Lublina»).

Османські джерела

T16-11 – Мініатюра з манускрипту «Селімаме» («Selimname») 1524 р., що зображає битву між Селімом I та його батьком Баязидом II у 1511 р. (Мал. 1, е) (зібрання МПТ) («Bayezid-Selim»; Özbek; «ТОРКАРІ – Н 1597-98 Selimname»)

T16-12 – Мініатюра з манускрипту «Селімаме» 1524 р., що зображує битву між Селімом I та його братом Ахметом у 1513 р. (Мал. 1, ж) (зібрання МПТ) («Selim-Ahmed»; Özbek; «ТОРКАРІ – Н 1597-98 Selimname»).

Зображувальні джерела другої половини XVI ст.

У другій половині XVI ст., ближче до останньої чверті століття, починаються помітні зміни у зображенні одягу татар, хоча ми все ще можемо зустріти їхні традиційні зображення з високими ковпаками. Саме так показаний татарський вершник на гравюрі 1577 р. авторства Абраама де Брейна (р.ж. 1539–1587) (T16-13) (Мал. 3, б) – у високому білому ковпаку з вузькою хутряною околицею та довгим багат шаровим вбранням з відкладним коміром.

Цікаво, що трохи пізніше той же Абраам де Брейн дещо змінив образ татарина (T16-14) (Мал. 3, в). Він зобразив його з розшитою м'якою шапкою та об'ємною хутряною околицею, довгим багат шаровим вбранням та верхнім одягом з хутряним відкладним коміром та великою кількістю гудзиків з тасм'яними нашивками. Ще пізніше це зображення було скопійовано Йодокусом Гондіусом (р.ж. 1563–1612) для мапи Татарії в атласі 1606 р. Герарда Меркатора (р.ж. 1512–1594) (T16-15) (Мал. 3, г).

Гравюри 1570–1580-х рр. данського гравера та художника Мельхіора Лорка (р.ж. 1527–1582) демонструють досить різні образи татар. Усі вони мають звичне для попереднього періоду двошарове вбрання різної довжини та якості, але різні головні убори. Один з них зображений без шапки, ймовірно автор хотів показати зачіску (T16-17) (Мал. 3, е), на іншому зображена низька шапка з хутряною околицею (T16-18) (Мал. 3, є), а на третьому – висока м'яка шапка з такою самою високою хутряною околицею (T16-16) (Мал. 3, д). Її легка сукняна основа легко складалася і видавалася пласкою над околицею, що гарно видно на інших малюнках. Така мода на шапки з високою хутряною околицею, ймовірно, поширилася в останню чверть століття, хоча і на початку наступного ми знаходимо окремі їх зображення.

Низка досить схожих зображень татар (хоча в деяких випадках ми лише припускаємо таку ідентифікацію) містяться у костюмованих альбомах кінця XVI ст., створених європейцями або на їхнє замовлення. Це, зокрема, татарин з альбому «Книга турецьких костюмів» авторства Ламберта де Воса (р.ж. 1538–1574), який було підготовлено в 1574 р. для Карела Рійма, посла імператора Максиміліана II у Великій Порті

а

б

в

г

д

Мал. 4. Європейські зображувальні джерела другої половини XVI ст.: (а) – малюнок татарина з альбому Бартоломеуса Шахмана, кінець XVI ст. (Т16-21) (© Muzeum Narodowe w Gdansk); (б) – малюнок татарського принца з альбому Бартоломеуса Шахмана, кінець XVI ст. (Т16-22) (© Muzeum Narodowe w Gdansk); (в) – фрагмент ікони «Страшний суд» з с. Долина, 1560-і рр. (Т16-23) (за В. Свенціцькою та О. Сидором); (г) – фрагмент ікони «Страшний суд» з с. Мала Горожанка, кінець XVI ст. (Т16-24) (© Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Г. Возницького); (д) – фрагмент ікони «Страшний суд», друга половина XVI ст. (Т16-25) (© Л. Скоп).

а

б

в

г

д

е

№7 (2025)

(Т16-19) (Мал. 3, ж). Треба зауважити, що відомо декілька схожих костюмних альбомів із перемальовкою цієї ж фігури, але зі зміною підпису. Інколи її підписували як московита, наприклад, в альбомі 1586 р. «*Figurae calamo exaratae variorum Turcarum imperatorum, capitaneorum etc. imagines, deinde habitus, ludos, caerimonias etc. repraesentantes*». Аналогічна ситуація склалася з малюнком без підпису з акварельного альбому «Зображення турецького народного життя» (Т16-20) (Мал. 3, з). У деяких інших альбомах цей гурт підписаний як зображення московитів, але ми вважаємо що це саме татари. Дуже схожа фігура, підписана як татарин (Т16-21) (Мал. 4, а), міститься в альбомі німецького дослідника та мандрівника Бартоломеуса Шахмана (р.ж. 1559–1614), який у 1588–1589 рр. подорожував Європою та Османською імперією. Ці татари одягнені у багат шаровий довгий одяг з довгими рукавами. Верхні хутряні шуби деяких із них зображені з широким хутряним відкладним коміром. Їхні м'які шапки мають широку хутряну околицю, а їхнє взуття переважно складається з парного взуття – м'яких чобітків для домашнього носіння та туфель на жорсткій підшві для вулиці. Цікавим є образ молодого шляхетного татарина (Т16-22) (Мал. 4, б) у короткорукавному верхньому одязі. Хутряна околиця його шапки зображена, наче вона розширюється догори, що може вказувати на наявність двох розрізів на шапці – попереду та позаду.

Досить цікавим джерелом виявилися ікони «Страшного суду», де в рядах грішників можна зустріти й татар. Двоє з них зображені у високих ковпаках, довгополому одязі з широкими відкладними комірами (Т16-23, Т16-24) (Мал. 4, в, г), а третій – у коротшому

вбранні та шапці з хутряною околицею (Т16-25) (Мал. 4, д). Усі вони носять чоботи на підборах. Дехто носить плащі, й на двох малюнках видно навіть білі штани.

Досить схожа ситуація прослідковується й за османськими джерелами. Так, на мініатюрі з манускрипту «Сулейман-наме» середини XVI ст., що розповідає про життя та досягнення султана Сулеймана Пишного (р.ж. 1520–1566), можна побачити сцену аудієнції кримського хана Девлет Герая (р.ж. 1512–1577) та його почту в палаці Топкапи у 1551 р. (Т16-26) (Мал. 5, б). Девлет Герай має високий білий ковпак зі скошеною хутряною околицею та одягнений у двох шаровий шовковий одяг, який можливо є дарунком султана. Інші татари мають білі повстані шапки з розрізом принаймні попереду, прикрашені вишивкою. Їхнє багат шарове вбрання досить різне за довжиною, але ми так само можемо побачити верхній короткорукавний одяг. У двох фігур можна побачити вузькі коричневі та червоні ширші штани і низьке взуття. Цікаво, що у випадку татарина з трохи ширшими червоними штанами ми, можливо, маємо справу з напуском їх поверх взуття.

А в останній чверті XVI ст. ми бачимо вже іншу картину. Так, мініатюра з манускрипту «Історія султана Сулеймана» 1579 р. авторства Саїда Локмана, що зображує переправу османських та татарських військ через Дунай під час кампанії проти угорців у 1566 р. (Т16-27) (Мал. 5, а), показує м'які різнокольорові шапки зі скошеною хутряною околицею. У деяких із татар на шапку прикріплені декоративні прикраси. Їхній верхній шар одягу вже переважно довгорукавний з відкладним коміром. Їхнє вбрання підперезане поясами, а на ногах одягнені різнокольорові чоботи з високими

◀ **Мал. 5.** Османські зображувальні джерела другої половини XVI ст.: (а) – фрагмент мініатюри з манускрипту «Історія султана Сулеймана», що зображує переправу татар через Дунай, 1579 р. (Т16-27) (© Chester Beatty); (б) – фрагменти мініатюри із манускрипту «Сулейман-наме», що зображають сцену аудієнції Девлет Герая, 1558 р. (Т16-26) (за Esin Atil); (в) – фрагмент мініатюри з манускрипту «Хюнер-наме», що зображує сцену візит Менглі Герая з почтом до Стамбулу, 1584 р. (Т16-28) (за Nigâr Anafarta); (г) – фрагмент мініатюри з манускрипту «Хюнер-наме», що зображує сцену аудієнції Менглі Герая, 1584 р. (Т16-29) (за Nigâr Anafarta); (д) – промальовки фігур татарських вояків із манускрипту «Шехіншах-наме» Мурада III, з мініатюри яка зображує утвердження кримського хана Іслям II Герая та смерті Мехмеда II Герая, 1592 р. (Т16-30) (© Л. Климук); (е) – промальовка фігури татарського вояка з манускрипту «Шах-наме», з мініатюри яка зображує зустріч кримського та османського війська, кінець XVI ст. (Т16-31) (© Л. Климук).

підборами. Кольори верху шапок та плечового одягу не збігаються.

Наступний манускрипт «Хюнер-наме» кінця XVI ст. також належить перу Саїда Локмана і розповідає історію османських султанів до Сулеймана Пишного включно. Серед мініатюр можна, зокрема, зустріти сцени візиту кримського хана Менглі Герая з поштом до Стамбулу (Т16-28) (Мал. 5, в) та його аудієнції султаном Баязидом II (р.ж. 1447–1512) (Т16-29) (Мал. 5, г). Хоча сюжети з цього твору і зображали події столітньої давнини, але одяг татар показаний у реаліях кінця XVI ст. Це м'які шапки з хутряною, у частині з них – скошеною околицею. Кольори верху шапок та плечового одягу також не збігаються. Їхнє вбрання, підперезане поясами, має широкі відкладні коміри, а дехто з них носить накинута на плечі верхній одяг чи шубу, часто декоровану нашитою тасьмою з гудзиками. Можливо, це подарунки турецького султана. На їхніх ногах ми можемо побачити і чоботи, і низьке взуття на підборах.

Досить цікавою є мініатюра з манускрипту «Шехіншах-наме» Мурада III 1592 р. (Т16-30) (Мал. 5, д), що зображує сцену утвердження кримського хана Іслям II Герая та смерть його попередника Мехмеда II Герая в 1584 р. Татари, за винятком ханів, зображені у різнокольоровому верхньому довгорукавному одязі, а одна фігура має плащ. Їхнє вбрання підперезане різнокольоровими поясами. Головне вбрання досить різноманітне. Частина татар має шапки з гострим верхом та досить високою хутряною околицею, а інша частина зображена з шапками зі скошеною околицею. Деякі шапки мають простобаний верх – такі шапки зображені «сегментованим». Кольори верху шапок та плечового одягу, так само як і в попередніх випадках, часто не збігаються. У якості взуття виступають жовті чоботи, але дехто носить і низьке взуття.

Мініатюра з манускрипту «Шах-наме» кінця XVI ст. авторства Талікзаде Сухбі Челебі розповідає про зустріч кримського війська на чолі із Гази II Гераєм та османського війська і демонструє аналогічні образи татар (Т16-31) (Мал. 5, е). Вони мають різнокольоровий довгорукавний одяг, прикрашений нашитою тасьмою на рівні гудзиків. Спішені фігури зображені з піднятими полами одягу, що дозволяє побачити їхні вузькі штани, заправлені в жовті чоботи. Шапки мають

досить високу хутряну околицю з не сильно виступаючим верхом. Кольори верху шапок та плечового одягу часто не збігаються.

Велику кількість зображень татар містить манускрипт Асафі Челебі «Шуджат-наме» 1586 р., що описує історію досягнень османського полководця та великого візира Оздеміроглу Османа-паші під час війни з персами в 1578–1585 рр. (Т16-32, Т16-33) (Мал. 6, а, б) (Âsafî; «Secaatname»). У цій війні брали участь татари під керівництвом Аділь Герая та пізніше Гази Герая. Крім того, Осман-паша приймав участь у зміщенні кримського хана Мехмеда Герая, що супроводжувалося невеликою збройною кампанією османів з новим ханом Іслямом II Гераєм проти татар Мехмеда II Герая. Ці події також були відображені в низці мініатюр.

Треба відмітити, що зображення татар із «Шуджат-наме» є, на нашу думку, досить дивними і вибиваються з загального масиву джерел. Загалом, саме головні убори татар дозволяють нам чітко ідентифікувати їх на мініатюрах, адже увесь інший комплекс одягу досить схожий на зображення перських легких вершників. Так, на зображеннях часто запашний одяг зустрічається як довгополий (на фігурах татарської верхівки), так і короткополий, заправлений у штани, зокрема і серед простих вояків. Такого зображення татар ми не бачимо ні в матеріалах попередніх років, ні в мініатюрах цього ж часу (Т16-30, Т16-31) (Мал. 5, д, е), ні у наступні десятиліття. Дуже схожий образ можна віднайти на мініатюрі з манускрипту «Диван» приблизно 1603–1617 рр. авторства Надірі (Т17-6) та османській мініатюрі, що зображає кінного лучника, але кого саме зображено, нам наразі невідомо (Мал. 6, в) (зібрання МПТ) («Horse Archers»).

Ми можемо зробити сміливе припущення, що такий вигляд могла мати панівна верхівка ногайців, які в цей час почали мігрувати на захід від Волги до Північного Причорномор'я, але нам бракує матеріалу, щоб перевірити цю теорію. Загалом же наразі нам все-таки невідомі причини, чому автор зобразив татар саме так, і вважаємо, що використовувати мініатюри «Шуджат-наме» у якості джерела з вивчення одягу татар наразі дещо передчасно, принаймні до того моменту, коли рівень наших знань про історію одягу того періоду стане більш ґрунтовним.

№7 (2025)

Мал. 6. Османські зображувальні джерела другої половини XVI ст.: (а) – промальовка фігури татарського вояка з манускрипту «Шуджат-наме», з мініатюри яка зображує бій між кримським та османським військом під стінами Кафи, 1586 р. (Т16-32) (© Л. Климук); (б) – промальовки фігур татарських вояків із манускрипту «Шуджат-наме», з мініатюри яка зображує бій між кримським та османським військом в Криму, 1586 р. (Т16-33) (© Л. Климук); (в) – мініатюра з кінним лучником (© Topkapı Sarayı).

Європейські джерела

Т16-13 – Гравюра татарського вершника з книги Абраама де Брейна 1577 р. «Кавалерія різних народів» («Diversarum gentium armatura equestris») (Мал. 3, б) («Eques Tartarus»).

Т16-14 – Гравюра татарина з альбому Абраама де Брейна «Образи майже всіх народів Європи, Азії, Африки та Америки» («Omnium pene Europae, Asiae, Africae atque Americae gentium habitus») 1581 р. (Мал. 3, в) («Omnium pene Europae»).

Т16-15 – Татарин з атласу Герарда Меркатора («Gerardi Mercatoris atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura») 1606 р. (Мал. 3, г) (Mercator et al.; «The Atlas by Mercator and Hondius»). Хоча основу цього атласу складають мапи, створені в кінці XVI ст. Герардом Меркатором, він став відомим у пізнішому виданні 1606 р. з додаванням мап Йодокуса Гондіуса. Саме до його руки належить мапа Татарії з татариним, який, судячи з усього, був перемальований

з малюнку Абраама де Брейна (Т16-13). Саме тому цей малюнок віднесений до підшивки XVI ст.

Т16-16 – Гравюра татарського лучника авторства Мельхіора Лорка 1576 р. (Мал. 3, д) («British Museum») (1).

Т16-17 – Гравюра татарського лучника авторства Мельхіора Лорка 1576 р. (Мал. 3, е) («British Museum») (2).

Т16-18 – Гравюра авторства Мельхіора Лорка 1555–1588 рр. Хоча вона підписана як така, що зображає турка, ймовірно, що це все ж татарин (Мал. 3, е) («British Museum») (3).

Т16-19 – Малюнок татарина з альбому «Книга турецьких костюмів» («Türkisches Kostümbuch») авторства Ламберта де Воса який було підготовлено в 1574 р. для Карела Рійма, посла імператора Максиміліана II у Великій Порті (Мал. 3, ж) (зібрання БДУБ) («Mittelalterliche Handschriften – Türkisches Kostümbuch»).

Т16-20 – Малюнок без підпису, який, можливо, зображає гурт татар з акварельного

а

в

б

г

Мал. 7. Європейські зображувальні джерела початку XVII ст.: (а) – фрагмент надгробка волоського стольника Строе Бузеску, 1602 р. (Т17-1); (б) – сторінка з генеалогічної книги родини Берлепш, перша половина XVII ст. (Т17-3) (© SLUB Dresden); (в) – фрагменти малюнку з рукопису Ференца Ватая, 1604 р. (Т17-2); (г) – фрагмент ікони «Страшний суд», перша половина XVII ст. (Т17-4) (© Л. Скоп).

альбому «Зображення турецького народного життя» («Bilder aus dem türkischen Volksleben»), датований останньою чвертю XVI ст. (Мал. 3, з) (зібрання АНБ, Cod. 8626) («Bilder aus dem türkischen Volksleben»).

Т16-21 – Малюнок татарина з альбому Бартоломеуса Шахмана кінця XVI ст. (Мал. 4, а)

(зібрання НМГ) (Bartholomaeus Schachman 35r).

Т16-22 – Малюнок татарського принца в заручниках у Стамбулі з альбому Бартоломеуса Шахмана кінця XVI ст. (Мал. 4, б) (зібрання НМГ) (Bartholomaeus Schachman 35v).

Т16-23 – Ікона «Страшний суд» 1560-х рр. з с. Долина (Івано-Франківська обл., Україна)

№7 (2025)

(Мал. 4, в) (зібрання НМЛ, ЛМУМ-12381, 1-1451) (Свенціцька та Сидор 16, 17, іл.43; Berezhnaya and Himka 33–35).

T16-24 – Ікона «Страшний суд» кінця XVI ст. з с. Мала Горожанка (Стрийський р-н, Львівська обл., Україна) (Мал. 4, г) (зібрання ЛНГМ, Ж-4284) (Свенціцька та Откович 23, 24; Berezhnaya and Himka 81–83; «Страшний суд, народний художник»).

T16-25 – Ікона «Страшний суд» другої половини XVI ст. (Закарпаття, Україна) (Мал. 4, д) (зібрання ДСУ) (Berezhnaya and Himka 245, 246; «Страшний Суд»).

Османські джерела

T16-26 – Мініатюра з манускрипту «Сулейман-наме» («Süleymanname») 1558 р., на якій можна побачити сцену аудієнції кримського хана Девлет Герая та його почту в палаці Топкапи в 1551 р. (Мал. 5, б) (зібрання МПТ) (Atıl 206, 207).

T16-27 – Мініатюра з манускрипту «Історія султана Сулеймана» 1579 р. авторства Саїда Локмана, що зображує переправу османських та татарських військ через Дунай під час кампанії проти угорців у 1566 р. (Мал. 5, а) (зібрання БЧБ) («Mehmet Giray of the Crimean khanate»).

T16-28 – Мініатюра з манускрипту «Хюнернаме» 1584 р. авторства Саїда Локмана, що зображує візит кримського хана Менглі Герая з почтом до Стамбулу (Мал. 5, в) (зібрання МПТ) (Anafarta 32).

T16-29 – Мініатюра з манускрипту «Хюнернаме» («Hünernâme») 1584 р. авторства Саїда Локмана, що зображує сцену аудієнції кримського хана Менглі Герая султаном Баязидом II (Мал. 5, г) (зібрання МПТ) (Anafarta 31)

T16-30 – Мініатюра з манускрипту «Шехіншах-наме» («Şehinşahname») Мурада III 1592 р., що зображує сцену утвердження кримського хана Іслям II Герая та смерть його попередника Мехмеда II Герая в 1584 р. (Мал. 5, д) («Image of CRIMEA MONGOLS»; «ТОПКАПИ – В 200 Ez Şehinşahname-i Murad III»).

T16-31 – Мініатюра з манускрипту «Шахнаме» («Shahnâme») 1596–1600 рр. авторства Талікзаде, що зображує сцену зустрічі кримського війська на чолі із Гази II Гераєм та османського війська (Мал. 5, е) (зібрання МПТ) (Fetvacı 233; «Turkish meet with Hungarians»; «Istanbul,

antique book»).

T16-32 – Мініатюра з манускрипту «Шуджат-наме» («Secâatnâme») 1586 р. авторства Асафі Челебі, що зображує бій між кримським та османським військом під стінами Кафи (Мал. 6, а) (зібрання БСУ) (Âsafi; «Secaatname»).

T16-33 – Мініатюра з манускрипту «Шуджат-наме» 1586 р. авторства Асафі Челебі, що зображує бій між кримським та османським військом у Криму (Мал. 6, б) (зібрання БСУ) (Âsafi; «Secaatname»).

Зображувальні джерела XVII ст.

Зображувальні джерела початку XVII ст.

Зображувальні джерела початку XVII ст. показують помітні зміни у зображенні одягу татар. Так, європейські джерела (T17-1 – T17-4) (Мал. 7) показують домінування високих сукняних шапок з хутряною околицею, яка інколи зображена з розрізом посередині – це означає, що нижній край шапки вивертався назовні й або підшивався хутром, або демонстрував край хутряного вивороту. Татари в поході (T17-1, T17-2) (Мал. 7, а, в) одягнені в короткий одяг, з-під якого видно штани, заправлені у чоботи. На противагу ним, татари на відпочинку зображені у довгополому одязі та плащах (?) (T17-3) (Мал. 7, б), а їхні штани, здається, одягнені з напуском на взуття. Цей стиль нагадує один з образів з манускрипту «Сулейман-наме» 1558 р. (T16-26) (Мал. 5, б).

Османські джерела цього часу досить різноманітні, і частина з них зображує татар у стилі кінця XVI ст., зокрема, на мініатюрі з манускрипту «Міфтах-і чіфру і-джамі» приблизно 1600 р. (T17-5) (Мал. 8, а) та мініатюрі з альбому «Костюми двору великого володаря» 1630 р. (T17-10) (Мал. 8, д). На них ми бачимо шапки з високою хутряною околицею та відносно невисоким верхом, який іноді навіть не виглядає з-під околиці. Фігури одягнені у багатшаровий довгий одяг з довгими рукавами та підперезані різнокольоровими поясами. Цікавий образ хана, який одягнений у турецький комплект одягу (T17-5) (Мал. 8, а) – його двошарове вбрання включає верхній одяг з прорізами на плечах для рукавів короткого нижнього

кафтани, заправленого у широкі штани, що напуксом звисають над взуттям.

Але з'являються і строї нової моди. Кафтани змальовують коротшими і вже показують чоботи і штани³⁸, з подекуди короткорукавним другим шаром одягу. Високі шапки з вузькою околицею схожі на ковпаки. Судячи з їх форми, вони м'які і їхній верх пошитий із різнокольорового сукна. Подібні образи татар можна побачити на мініатюрі з манускрипту «Диван» приблизно 1603–1617 рр. авторства Надірі, що зображує битву під Керестешом 1596 р. (Т17-6), низці мініатюр з манускрипту «Шех-наме» 1620-х рр. авторства Надірі (Т17-7) (Мал. 8, б), мініатюрі з альбому «Звичаї двору великого володаря» 1620-х рр. (Т17-8) (Мал. 8, в) та мініатюрі з альбому «Костюми двору великого володаря» 1630 р. (Т17-9) (Мал. 8, г).

Європейські джерела

Т17-1 – Нагробок волоського стольника Строе Бузеску, який загинув від ран у бою з татарами в 1602 р. На надгробку зображений поєдинок стольника з татарським ватажком (ліворуч) – родичем татарського хана (Мал. 7, а) («Wallachian Swords of the 15th Century»).

Т17-2 – Малюнок з рукопису Ференца Ватая 1604 р., що зображує татар на тлі військового спустошення (Мал. 7, в) (Wathay).

Т17-3 – Малюнок з генеалогічної книги першої половини XVII ст. родини Берлепш із зображенням татар, які відпочивають (Мал. 7, б) («Stammbuch Berlepsch»).

Т17-4 – Ікона першої половини XVII ст. «Страшний суд» (Надсяння, Польща) (Мал. 7, г)

(зібрання НМЛ, 34532/I-1208) (Berezhnaya and Himka 109, 110; «Страшний Суд»).

Османські джерела

Т17-5 – Мініатюра з манускрипту «Міфтах-і чіфру і-джами» («Miftāh-ı cıfrü i-cāmi») приблизно 1600 р., що зображує татарських вояків, які приєдналися до армії махді (зібрання МПТ) (Мал. 8, а) (Fetvacı 260).

Т17-6 – Мініатюра з манускрипту «Диван» («Dīvān») приблизно 1603–1617 рр. авторства Надірі, що зображує битву під Керестешом 1596 р. (зібрання МПТ) (Fetvacı 257).

Т17-7 – Мініатюра з манускрипту «Шех-наме» («Şehname») 1620-х рр. авторства Надірі, що зображує татарську армію під керівництвом кримського хана Джанібек Герая (р.ж. 1568–1636) (зібрання МПТ) (Мал. 8, б) (Bağcı et al. 219; «ТОРКАРІ – Н 1124 Şehname-i Nadiri»).

Т17-8 – Мініатюра татарського лучника з альбому «Звичаї двору великого володаря» («The Habits of the Grand Signor's Court») 1620-х рр. (зібрання БМ, інв. ном: 1928,0323,0.46.71) (Мал. 8, в) («British Museum» (4)).

Т17-9 – Мініатюра хана перекопських татар з альбому «Костюми двору великого володаря» («Costumes de la Cour du Grand Seigneur») 1630 р. (зібрання НБФ) (Мал. 8, г) («Costumes de la Cour du Grand Seigneur»).

Т17-10 – Мініатюра татарського вояка з альбому «Костюми двору великого володаря» 1630 р. (зібрання НБФ) (Мал. 8, д) («Costumes de la Cour du Grand Seigneur»).

³⁸ Але цілком можливо, що коротший одяг використовувався під час походів, оскільки в середині століття ми знову бачимо зображення татар у довгополому одязі.

Мал. 8. Османські зображувальні джерела початку – середини XVII ст.: (а) – промальовки фігур татарських вояків з манускрипту «Міфтах-і чіфру і-джами», з мініатюри яка зображує сцену приєднання татар до армії махді, приблизно 1600 р. (Т17-5) (© Л. Климук); (б) – промальовки фігур татарських вояків з манускрипту «Шех-наме», з мініатюри яка зображує татарську армію під керівництвом кримського хана Джанібек Герая, 1620-і рр. (Т17-7) (© Л. Климук); (в) – мініатюра татарського лучника з альбому «Звичаї двору великого володаря», 1620-і рр. (Т17-8) (© British Museum); (г) – мініатюра хана перекопських татар з альбому «Костюми двору великого володаря», 1630 р. (Т17-9) (© Bibliothèque nationale de France); (д) – мініатюра татарського вояка з альбому «Костюми двору великого володаря», 1630 р. (Т17-10) (© Bibliothèque nationale de France); (е) – татарський хан з альбому «Книга костюмів Роламба», середина XVII ст. (Т17-26) (© Göran Bäärnhjelm); (є) – татарський хан з альбому «Книга костюмів Роламба», середина XVII ст. (Т17-27) (© Göran Bäärnhjelm); (ж) – татарин з альбому «Книга костюмів Роламба», середина XVII ст. (Т17-28) (© Göran Bäärnhjelm).

№7 (2025)

в

Fig: del Re de Tartari Precopeni diuti al Turco.

г

Fig: d'vn Tartaro guerriero 2^a.

д

е

е

ж

а

б

в

г

д

е

є

ж

з

Зображувальні джерела середини та кінця XVII ст.

Досить цікавими є гравюри та портрети представників панівної кримської верхівки, дипломатичних місій та шляхетних татарських родин. Фактично всі вони відносяться до середини XVII ст. Так, нам відомо два зображення кримського хана Аділь Герая (р.ж. 1617–1672). Одне з них – гравюра 1670 р. авторства австрійського гравера Моріца Ланга (р.ж. 1647–1700) – демонструє хана з невисокою шапкою з хутряною околицею, попереду якої розміщена прикраса з пір'ям (Т17-10) (Мал. 9, а). Його плечове вбрання – ймовірно двошарове з коштовним шовковим верхнім одягом, що має розрізи на плечах, через які продягнені рукави нижнього монохромного кафтану. Можливо, невисокий комір також належить цьому нижньому кафтану. Повністю аналогічний комплект одягу можна побачити на гравюрі 1670-х рр. калги-султана, брата великого хана (Т17-13) (Мал. 9, г). Схожий одяг має на гравюрі 1670 р. і візир – Сеферказі ага (Т17-14) (Мал. 9, д): його шовковий або вишитий сукняний ковпак прикрашений прикрасою з пір'ям, а рукави нижнього шару одягу приховані верхнім шаром. Власне саме порівняння цих гравюр навело нас на думку про двошаровість їхнього одягу. Інше зображення хана Аділь Герая походить із «Царського титулярника» 1672 р. і показує його у двошаровому одязі та чалмі, що дивно контрастує з іншими зображеннями та описами кримських ханів (Т17-11) (Мал. 9, б).

Татарський посланець Нурали Олан Мурза (Т17-15) (Мал. 9, е) має високу м'яку шапку з хутряною околицею, та плащ (?) із хутряним відкладним коміром, застібнутим на гудзики під горлом. Його образ загалом нагадує більш раннє зображення (Т17-3) (Мал. 7, б).

У той же час починає поширюватися мода на низькі шапки з одним чи двома розрізами та вивернутими назовні краями, які обшиті хутром, або є повністю хутряними всередині.

Численні зображення татар у такому головному уборі фіксуються аж до самого кінця століття. Їхнє вбрання часто багатшарове і зверху на кафтан одягнений досить різний одяг: хутряні шуби, сукняне чи шовкове вбрання з довгими або короткими рукавами.

Гравюра 1670-х рр. Агмеда Герая, сина великого хана (Т17-12) (Мал. 9, в) показує його, ймовірно, у нижньому кафтані. Так само одягнений представник татарського посольства до Швеції в 1650 р. (Т17-16) (Мал. 9, ж). Двоє інших зображені без шапок, щоб продемонструвати зачіски, але мають хутряні шуби (Мал. 9, є, з).

Аналогічно виглядають і члени татарського посольства 1655 р. на картині Карела ван Мандера III (р.ж. 1607–1670) (Т17-17) (Мал. 10, а) та картині 1664 р. Даніеля Шульца (р.ж. 1615–1683) «Кримський сокільничий короля Яна II Казимира з родиною» (Т17-18) (Мал. 10, б). Завдяки одному зручному ракурсу видно, що позаду принаймні однієї шапки на околиці також є розріз, але незрозуміло, чи характерно це для усіх шапок. На картині з посольством принаймні дві фігури носять поверх довгополих кафтанів хутряні шуби, а на родинному портреті верхній одяг більш різноманітний і включає як коротко-рукавне, так і довгорукавне вбрання. Загалом, ці два деталізовані джерела потребують ґрунтовнішого вивчення та порівняння зі східноєвропейським одягом того часу.

Ту само картину ми можемо побачити на інших зображеннях середини – другої половини XVII ст., зокрема, на татарському вершнику з розписів Підгорецького замку (Т17-19) (Мал. 11, а). Його верхнє вбрання з відкладеним коміром, ймовірно, вказує на хутряну шубу. Гравюра Якоба Зандрарта (р.ж. 1630-1708) 1660–1665 рр., що зображує татарського правителя в Угорщині, демонструє гурт татар з полоном (Т17-21) (Мал. 11, в). Незважаючи на маленький розмір, видно довгий одяг та низенькі шапки з розрізом попереду околиці. Такі само шапки можна побачити на татарах з ікон «Страшного

◀ **Мал. 9. (ліворуч) Портрети татарської верхівки середини XVII ст.:** (а) – кримський хан Аділь Герай, 1670 р. (Т17-11); (б) – кримський хана Аділь Герай, 1672 р. (Т17-12); (в) – Ахмед Герай, син великого хана, 1670-і рр. (Т17-13); (г) – калга-султан, брат великого хана, 1670-і рр. (Т17-14); (д) – візир Сеферказі ага, 1670 р. (Т17-15); (е) – татарський посланець Нурали Олан Мурза, 1630–1660 рр. (Т17-16) (© Philadelphia Museum of Art); (є-з) – члени татарського посольства до Швеції в 1650 р., 1663 р. (Т17-17) (© Munich Digitization Center).

суду» середини XVII ст. (Т17-22, Т17-23) (Мал. 11, г, д). Досить цікавою є картина межі XVII та XVIII ст. із собору в с. Гюсциково (Т17-24) (Мал. 12), яка зображує гурт татар. Частина персонажів переднього плану зображена у хутряних шубах з широким хутряним відкладним коміром (Мал. 12, б, г), а дехто має накинуті плащі (?) (Мал. 12, в). Їхні різнокольорові шапки мають невисокий верх та вузьку хутряну околицю, яка виглядає у деяких випадках суцільно (Мал. 12, б, г, д), а в інших має розріз попереду (Мал. 12, а, в). Але завдяки вдалому ракурсу видно, що шапка їхнього ватажка має ще один розріз позаду (Мал. 12, а).

Цікаво відмітити зображення татар у грубому вовняному/хутряному одязі – саме так зображений стилізований татарин на мапі «Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями» 1648 р. (Т17-20) (Мал. 11, б). Татарин зображений одягнений у грубий за текстурою малюнку одяг, вузькі штани та чоботи, а поряд із ним зображена татарка у просторому одязі та невизначеним головним убором. Сама мапа була укладена французьким військовим інженером Гійомом Левассером де Бопланом (р.ж. 1595–1673) та виготовлена як гравюра голландським картографом та художником Вільгельмом Гондіусом (р.ж. 1598–1652 або 1658). Іншим таким прикладом є гравюра Адама Олеаріуса з видання 1656 р. «Опис подорожі до Московії та через Московію до Персії і назад», на якій зображені черкеси та ногайці (Т17-25) (Мал. 11, е).

Османський альбом «Книга костюмів Роламба», придбаний у Стамбулі в 1657–1658 рр. Класом Роламбом, який очолював шведське посольство до Високої Порти, містить декілька зображень татар (Т17-26–Т17-28) (Мал. 8, е–ж), образи яких цілком повторюють європейські зображення середини століття. Тут варто виокремити лише зображення татарина (Т17-28) (Мал. 8, ж), який має на голові шапку з опущеними краями, про що свідчить виріз попереду.

Європейські джерела

Т17-10 – Гравюра 1670 р., що зображує кримського хана Аділь Герая, авторства австрійського гравера Моріца Ланга (Мал. 9, а) (*Historia di Leopoldo Cesare* Pa. 1).

Т17-11 – Малюнок 1672 р. в «Царському титулярнику» московських царів, що зображує кримського хана Аділь Герая (Мал. 9, б) (*Портреты, гербы и печати*).

Т17-12 – Гравюра 1670-х рр. Агмеда Герая, сина великого хана (Мал. 9, в) (*Historia di Leopoldo Cesare* Pa. 2).

Т17-13 – Гравюра 1670-х рр. калги-султана, брата великого хана (Мал. 9, г) (*Historia di Leopoldo Cesare* Pa. 1).

Т17-14 – Гравюра 1670 р. візиря Сеферкази аги (Мал. 9, д) (*Historia di Leopoldo Cesare* Pa. 2).

Т17-15 – Гравюра 1630–1660 рр. татарського посланця Нуралі Олан Мурзи (Мал. 9, е) (Зібрання ФММ) («*Portriat of Nuraly Olan Mursa*»).

Т17-16 – Три гравюри, що зображують представників татарського посольства до Швеції 1650 р. (Мал. 9, е–з) (*Theatrvn Evropaevm*).

Т17-17 – Картина середини XVII ст., що зображує татарську делегацію в Копенгагені у 1655 р. і належить пензлю голландського художника Карела ван Мандера III (Мал. 10, а) (Зібрання НГД, інв. ном: KMSsp796) («*Et tatarisk gesandtskab på besøg i København*»).

Т17-18 – Картина 1664 р. Даніеля Шульца (р.ж. 1615–1683) «Кримський сокільничий короля Яна II Казимира з родиною» (Мал. 10, б) (Зібрання ДЕ, інв. ном: ГЭ-8540) («*Daniel Schultz the Younger - Family Portrait*»).

Т17-19 – Татарський вершник на втрачених розписах Підгорецького замку середини XVII ст. (Мал. 11, а) (*Ostrowski мал. 53; Bania 135*).

Т17-20 – Мапа «Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями» («*Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis*») 1648 р. на якій, ймовірно, зображений татарин та татарка (Мал. 11, б) (зібрання БК,

а

б

а

б

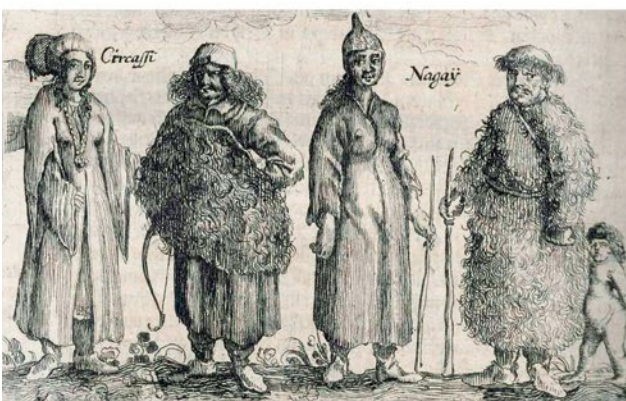
в

г

д

е

Мал. 11. Європейські зображувальні джерела середини та кінця XVII ст.: (а) – фрагмент розписів Підгорецького замку, середина XVII ст. (Т17-19) (за Jan Ostrowski); (б) – татарин та татарка на мапі «Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями», 1648 р. (Т17-20) (© Library of Congress); (б) – фрагмент гравюри з татарами, 1660–1665 рр. (Т17-21) (© Herzog Anton Ulrich-Museum); (г) – фрагмент ікони «Страшний суд», середина XVII ст. (Т17-22) (за L. Verezhnaya та J.-P. Himka); (д) – фрагмент ікони «Страшний суд» з с. Меденичі, 1662 р. (Т17-23) (за В. Свенціцькою); (е) – черкеси та ногайці з гравюри Адама Олеаріуса, 1656 р. (Т17-25).

№7 (2025)

Мал. 12. Промальовки фігур татарських вояків з картини із собору в с. Госциково, межа XVII та XVIII ст. (Т17-24) (© Л. Климук).

інв. ном. 80692351) («Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina»).

Т17-21 – Гравюра Якоба Зандрарга (р.ж. 1630-1708) 1660–1665 рр., що зображує татарського правителя в Угорщині, в нижній частині гравюри міститься зображення татар з полоном (Мал. 11, в) (зібрання МАУ) («Der junge Tartar Chan»).

Т17-22 – Ікона середини XVII ст. «Страшний суд» (Галичина, Україна) (Мал. 11, г) (зібрання НМЛ, 2335/I-1277) (Berezhnaya and Nimka 47–53; «Страшний Суд»).

Т17-23 – Ікона 1662 р. «Страшний суд» з церкви Успіння Пресвятої Богородиці с. Меденичі (Дрогобицький р-н, Львівська обл., Україна) (Мал. 11, д) (зібрання НМЛ, Кв – 42413, I – 2985) (Свенціцька 53).

Т17-24 – Картина межі XVII та XVIII ст. із собору в с. Госциково (Польща) (Мал. 12).

Т17-25 – Гравюра Адама Олеаріуса із видання 1656 р. «Опис подорожі до Московії та через

Московію до Персії і назад» («Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen vnd Persischen Reyse, So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft an den Russischen Zaar vnd König in Persien geschehen»), на якій зображені черкеси та ногайці (Мал. 11, е) (Olearius Vermehrte Neue Beschreibung 376).

Османські джерела

Т17-26 – Мініатюра татарського хана з альбому «Книга костюмів Роламба» («Rålamb Costume Book»), 1657–1658 рр. (Мал. 8, е) («The Rålamb Costume Book»).

Т17-27 – Мініатюра татарського хана з альбому «Книга костюмів Роламба», 1657–1658 рр. (Мал. 8, е) («The Rålamb Costume Book»).

Т17-28 – Мініатюра татарина з альбому «Книга костюмів Роламба», 1657–1658 рр. (Мал. 8, ж) («The Rålamb Costume Book»).

Мал. 13. (а) – Малюнок литовського татарина («липки») (Т17-29); (б) – фрагмент картини Йогана Лемке, 1684 р. (Т17-30) © Muzeum Wojska Polskiego); (в) – фрагмент перської мініатюри, що зображує зимівлю вояків, 1683 р. (Т17-33) © Chester Beatty Online Collections).

Наприкінці розділу хотілося б зупинитися на кількох зображеннях татар із дивними, на наш погляд, головними уборами. Основним тут є малюнок невідомого для нас походження, який у літературі подається як зображення литовського татарина («липки») і копія з французького малюнку 1676 р. (Т17-29) (Мал. 13, а). На ньому зображений головний убір, що глухо закриває голову і ший з боків та позаду. Деяко схожі убори можна побачити на картинах Йогана Лемке (р.ж. 1631–1711), які зображують сутичку Карла X Густава з липками у битві під Варшавою, 29 липня 1656 р. (Т17-30, Т17-31) (Мал. 13, б). Але при цьому в своїй іншій роботі, що зображує битву литовських татар з османами, він уже зобразив татарські шапки відповідно до інших зображувальних джерел кінця століття – у вигляді низенької шапочки з хутряною околицею («Cavalry Skirmish with Turks»). Ще одним джерелом, де ми можемо побачити подібний головний убір у татар, є це надгробок короля Яна II Казимира 1672 р. в паризькому соборі Сен Жермен де Пре (Т17-32). На надгробку зображений момент найбільшої перемоги короля – битви під Берестечком 1651 р. та його супротивники – козаки та татари.

Виникає питання, чи не маємо ми тут справу з помилкою та досить вільним трактуванням образів татар європейськими художниками

кінця XVII ст., що можливо підживлювався аналогіями з античними скіфами? Це цілком, на нашу думку, можливо. Але в той же час, не варто відкидати можливість випадкового тиражування реально існуючого головного убору. Так, нам відома перська мініатюра кінця XVII ст., що зображує зимівлю вояків (Т17-33) (Мал. 13, в). На їхніх головах поверх шоломів можна побачити схожий головний убір. Цілком можливо, що його знали і використовували татари Північного Причорномор'я у холодну пору року.

Т17-29 – Малюнок литовського татарина («липки»), копія з невідомого французького малюнку 1676 р. (Мал. 13, а).

Т17-30 – Картина авторства Йогана Лемке 1684 р., що зображує сутичку Карла X Густава з липками у битві під Варшавою, 29 липня 1656 р. (Мал. 13, б) (зібрання МВП) («Lemke Skirmish with Polish Tatars»).

Т17-31 – Картина авторства Йогана Лемке кінця XVII ст., що зображує сутичку Карла X Густава з липками у битві під Варшавою, 29 липня 1656 р. (зібрання ШММ) («Karl X Gustav (1622-1660)»).

Т17-32 – Рельєф на надгробку короля Яна II Казимира, 1672 р. («Король, звияжець і абат»).

Т17-33 – Перська мініатюра 1683 р., що зображує зимівлю вояків (Мал. 13, в) (зібрання БЧБ) («History of the world-adorning Shāh Ismā`il»)

Замість висновку, варто відмітити складність дослідження історичного одягу. Наразі ця тема є все ще дуже складною для аналізу, що пов'язано не лише з недостатньою кількістю введених у обіг джерел, але й із нашим розумінням текстів та зображень. Багато текстів написані сторонніми спостерігачами, їхньою мовою та їхнім власним розумінням побаченого або почутого від третіх осіб. Звісно, це ніяк не зменшує їх величезного значення для дослідження, але накладає на дослідників теми обов'язок критичного вивчення та порівняння цих текстів. Аналогічна ситуація складається і з зображувальними джерелами, де ми вимушені у першому наближенні лише констатувати наявність певного типу одягу в певний хронологічний період. Але чому художник зобразив своїх персонажів саме так, ми не знаємо. Ми аналізуємо їх так, наче автор сумлінно переніс власні спостереження на тло картини або мініатюри, але не варто забувати і про перемальовування більш ранніх зображень, і про власні, невідомі нам причини у створенні певних образів. Приклади образів татар з «Шуджат-наме» та дивних шапок, які ми розглянули в кінці роботи, є гарним прикладом такої невизначеності. Крім

того, ми все ще досить мало знаємо про одяг цієї епохи – його крій, вигляд на фігурі, традиції вбирання, соціальну та ситуативну градації. Зважаючи на все це, не варто розглядати представлену статтю як просту відповідь на те, як одягалися татари в XVII–XVIII ст. Це скоріш запрошення для дослідників історичного одягу звернути увагу на безліч можливостей для створення чіткішої та зрозумілішої картини розвитку одягу.

Насамкінець, користуючись можливістю, автор хотів би висловити подяку усім, хто сприяв у написанні та наданні додаткових матеріалів до цієї статті: науковому колективу Львівської національної галереї мистецтв імені Б.Г. Возницького за дозвіл використання фотографії ікони Страшного суду (Мал. 4, г), Михайлу Скопу за допомогу та дозвіл використання фотографій ікон Страшного суду (Мал. 4, д), Людмилі Климук за допомогу з підготовкою промальовок, Андрію Лінкевичу за допомогу з пошуком османських джерел, Артему Папакіну, Наталії Скорняковій, Святославу Сичевському, Сергію Шаменкову, Радославі Сікорі, Сергію Постольникову, Ігорю Ходжаніязову, Денису Шаталову, Вячеславу Кабакову за корисні поради, критику та допомогу в пошуку матеріалу.

Скорочення

- АНБ – Австрійська національна бібліотека (нім. Österreichische Nationalbibliothek), м. Відень, Австрія.
- БДУБ – Бременська державна та університетська бібліотека (нім. Staats- und Universitätsbibliothek Bremen), м. Бремен, Німеччина.
- БК – Бібліотека Конгресу (анг. Library of Congress), м. Вашингтон, США.
- БМ – Британський музей (анг. British Museum), м. Лондон, Великобританія.
- БСУ – Бібліотека Стамбульського університету (тур. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi), м. Стамбул, Туреччина.
- БЧБ – Бібліотека Честера Бітті (анг. Chester Beatty Library), м. Дублін, Ірландія.
- ГУ – Галерея Уффіці (італ. Galleria degli Uffizi), м. Флоренція, Італія.
- ДЕ – Державний Ермітаж (рос. Государственный Эрмитаж), м. Санкт-Петербург, Росія.
- ДСУ – Приватний музей «Духовні скарби України», м. Київ, Україна.
- КС – Королівська скарбниця в Стокгольмі (швед. Livrustkammaren), м. Стокгольм, Швеція.
- ЛНГМ – Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Г. Возницького, м. Львів, Україна.
- МАУ – Музей герцога Антона Ульріха (нім. Herzog Anton Ulrich-Museum), м. Брауншвейг, Німеччина.
- МВП – Музей Війська Польського (пол. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie), м. Варшава, Польща.
- МММ – Музей мистецтва Метрополітен (анг. The Metropolitan Museum of Art), м. Нью-Йорк, США.
- МПТ – Музей палацу Топкапи (тур. Topkapı Sarayı), м. Стамбул, Туреччина.
- МС – Музей у Сандомирі (пол. Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu), м. Сандомир, Польща.
- НБФ – Національна бібліотека Франції (фр. Bibliothèque Nationale de France), м. Париж, Франція.
- НГД – Національна галерея Данії (дан. Statens Museum for Kunst), м. Копенгаген, Данія.
- НМВ – Національний музей у Варшаві (пол. Muzeum Narodowe w Warszawie), м. Варшава, Польща.
- НМГ – Національний музей у Гданську (пол. Muzeum Narodowe w Gdansku), м. Гданськ, Польща.
- НМЛ – Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, м. Львів, Україна.
- НМПЗ – Національний музей Перемишської землі, м. Перемишль, Польща.
- СП – Стара пінакоотека (нім. Alte Pinakothek), м. Мюнхен, Німеччина.
- ФММ – Філадельфійський музей мистецтв (анг. Philadelphia Museum of Art), м. Філадельфія, США.
- ШММ – Шведський музей мистецтв (шв. Sveriges konst- och designmuseum), м. Стокгольм, Швеція.

Бібліографія

- «Albrecht Altdorfer 032.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_Altdorfer_032.png. Accessed 01 May 2025.
- «Albrecht altdorfer, battaglia di isso 17.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_altdorfer_battaglia_di_iss0_17.JPG. Accessed 01 May 2025.
- «Albrecht Dürer. Landscape with a Cannon.» *The Metropolitan Museum of Art*, www.metmuseum.org/art/collection/search/391223. Accessed 01 May 2025.
- Anafarta, Nigâr. *Hünernâme minyatürleri ve sanatçılarli*. Istanbul: Doğan Kardes, 1969.
- Âsafî, Dal Mehmed Çelebi. *Şecâ'atnâme: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın şark seferleri (1578-1585)*. İstambul: Camlıca Basım Yayın, 2006.
- Atil, Esin. *Suleymannâme: The Illustrated History of Suleyman the Magnificent*. New York: H.N. Abrams, 1986.
- Bağcı, Serpil, et al. *Ottoman Painting*. İstanbul. 2010.
- Bania, Zbigniew. «Pałac w Podhorcach.» *Rocznik historii sztuki*. T. 13, 1981, s. 90–170. *Heidelberg University Library*, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rhs1981a/0139/image,info,thumbs. Accessed 01 May 2025.
- Bartholomäus Schachman 1559-1614, Sztuka podróży*. T. 2. Gdansk: Muzeum Narodowe w Gdańsku, 2012.
- «Bayezid-Selim.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Bayezid-Selim.jpg. Accessed 01 May 2025.
- Beauplan, Guillaume Le Vasseur de. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenuës depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre*. Rouen: Chez Jacques Caillouë, 1660.
- Berezhnaya, L., and J.-P. Himka. *The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment*. Cambridge, Mass: HURI for Harvard University Press, 2015.
- «Bieł-čyrvona-bieły ściah. Бел-чырвона-белы сыцяг (1524).» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Bieł-čyrvona-bieły_ściah._Бел-чырвона-белы_сыцяг_(1524).jpg. Accessed 01 May 2025.
- «Bilder aus dem türkischen Volksleben.» *Europeana*, www.europeana.eu/de/item/2048602/data_item_onb_codices__2BZ96709606. Accessed 01 May 2025.
- «Bitwa pod Orszą 8 IX 1514.» *Muzeum Narodowe w Warszawie*, cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiorzy/454411. Accessed 01 May 2025.
- «British Museum» (1). *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/P_1871-0812-4624. Accessed 01 May 2025.
- «British Museum» (2). *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/P_1871-0812-4598. Accessed 01 May 2025.
- «British Museum» (3). *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/P_1982-0123-1. Accessed 01 May 2025.
- «British Museum» (4). *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-0323-0-46-71. Accessed 01 May 2025.
- «Cavalry Skirmish with Turks.» *LIECHTENSTEIN. The Princely Collections*, www.liechtensteincollections.at/en/collections-online/cavalry-skirmish-with-turks2. Accessed 01 May 2025.
- Çelebi, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirmau - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat - Üsküp. 5. Kitap. 1. Cilt*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Çelebi, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirmau - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat - Üsküp. 5. Kitap. 2. Cilt*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

- Çelebi, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bnhçesnrny, Çerkezistan, Dağstan, Kalmukistan, Saray, Moskova. 7. Kitap. 2. Cilt.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Chevalier, Pierre. *Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne.* Paris: Thomas Jolly, 1668. *Google Books*, www.google.com.ua/books/edition/Histoire_de_la_Guerre_des_Cosaques_contr/_GIVAAAAQAAJ. Accessed 01 May 2025.
- «Costumes de la Cour du Grand Seigneur.» *Gallica*, gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525057428. Accessed 01 May 2025.
- «Daniel Schultz the Younger - Family Portrait.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Daniel_Schultz_the_Younger_-_Family_Portrait_-_WGA21066.jpg. Accessed 01 May 2025.
- Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü.* İstanbul, 2004. *Internet Archive*, archive.org/details/EvliyaElebiSeyahatnamesiOkumaSzl/mode/2up. Accessed 1 May 2025.
- «Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina: cum adjacentibus provinciis.» *Library of Congress*, www.loc.gov/resource/g7100.ct000383/.
- «Der junge Tartar Chan.» *museum-digital*, global.museum-digital.org/object/1537067. Accessed 01 May 2025.
- «Don | Underpants.» *16th-Century Istanbul*, www.issendai.com/16thcenturyistanbul/womens-garb-piece-by-piece/don-underpants/. Accessed 01 May 2025.
- «Eques Tartarus.» *Bildindex der Kunst & Architektur*, www.bildindex.de/document/obj35033101. Accessed 01 May 2025.
- «Et tatarisk gesandtskab på besøg i København, 1624 – 1670, Karel van Mander III.» *SMK Open*, open.smk.dk/artwork/image/KMSSp796. Accessed 01 May 2025.
- Fetvacı, Emine. *Picturing History at the Ottoman Court.* Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- Gloger, Zygmunt. *Encyklopedja staropolska ilustrowana.* T. 4. Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1903. Śląska Biblioteka Cyfrowa, sbc.org.pl/dlibra/publication/7359. Accessed 01 May 2025.
- Guagnini, A. *Kronika Sarmacyey Europskiej.* Krakow: Drukarnia Mikołaja Loba, 1611. *Jagiellonian Digital Library*, jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/240547/edition/228910. Accessed 1 May 2025.
- Gwagnini, A. *Sarmatiae Europaeae descriptio.* Spira: apud Bernardum Albinum, 1581. *Internet Archive*, archive.org/details/ARes19204/page/n239/mode/2up. Accessed 1 May 2025.
- Gwagnin, A. *Kronika o państwie ruskim. Kronika o ziemi tatarskiej.* Wrocław, 2018. *Repozytorium Uniwersytetu Wrocławskiego*, repozytorium.uni.wroc.pl/Content/120750/PDF/Aleksander_Gwagnin_kronika_o_panstwie_ruskim_i_kronika_o_ziemi_tatarskiej.pdf. Accessed 1 May 2025.
- Historia di Leopoldo Cesare : continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656 sino al 1670.* Pa. 1. Vienna: Appresso Gio. Battista Hacque, 1670. *Google Books*, www.google.com.ua/books/edition/Historia_di_Leopoldo_Cesare_continente_l/ElCQ37S8pXgC. Accessed 01 May 2025.
- Historia di Leopoldo Cesare : continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656 sino al 1670.* Pa. 2. Vienna: Appresso Gio. Battista Hacque, 1670. *Google Books*, www.google.com.ua/books/edition/_/5Kxc81kKx9oC. Accessed 01 May 2025.
- «History of the world-adorning Shāh Ismā`il (Tārīkh-e jahānārā-ye Shāh Ismā`il).» *Chester Beatty Online Collections*, viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_278/389/. Accessed 01 May 2025.
- «Horse Archers The Feared Unit of Ancient and Medieval Warfare.» *TheCollector*, www.thecollector.com/horse-archers/. Accessed 01 May 2025.

- «Image of CRIMEA MONGOLS, 1592. - Islam Giray Khan Of Crimea Arrives In The Port Of Kefe And Takes The Revolting Khan Prisoner. Manuscript Illumination, Turkish, 1592.» *Granger - Historical Picture Archive*, www.granger.com/results.asp?inline=true&image=0120596&wwwflag=4&itemx=36, Accessed 1 May 2025.
- «Istanbul, antique book.» *Flickr*, www.flickr.com/photos/docman/3236305887/in/faves-mando_gall/. Accessed 01 May 2025.
- Karababa, E. «Investigating Early Modern Ottoman Consumer Culture in the Light of Bursa Probate Inventories.» *The Economic History Review*, Vol. 65, Issue 1, 2012, p. 194–219.
- «Karl X Gustav (1622-1660).» *Nationalmuseum*, collection.nationalmuseum.se/sv/collection/item/40374/. Accessed 01 May 2025.
- «Lemke Skirmish with Polish Tatars.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Lemke_Skirmish_with_Polish_Tatars.png. Accessed 01 May 2025.
- Lituanus, Michalo. *De moribus Tartarorum, Lituatorum et Moschorum*. Basileae, 1615. *ІЗБОРНИК*, litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt07.htm. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Mechovia, Mathiae de. *Descriptio Sarmatarum Asianae et Europianae et eorum, quae in eis continentur*. Cracoviae, 1521. *Мислене древо*, www.myslenedrevo.com.ua/Sci/HistSources/Tractat2Sarmatiis/latin/1-1.html. Дата звернення 1 Травня 2025. *Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa*, www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/313416/edition/257110. Accessed 1 May 2025.
- «Mehmet Giray of the Crimean khanate crosses a river, from the History of Sultan Süleyman by Sayyid Luqman.» *Chester Beatty Online Collections*, viewer.cbl.ie/viewer/object/T_413_82/1/LOG_0000/. Accessed 1 May 2025.
- Mercator, Gerard, et al. *Gerardi Mercatoris atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*. Amsterodami: excusum in aedibus Judoci Hondii, 1606.
- «Mest or İç Edik.» *16th-Century Istanbul*, www.issendai.com/16thcenturyistanbul/garments/what-were-they-called/footwear/mest-or-ic-edik/. Accessed 01 May 2025.
- «Mittelalterliche Handschriften – Türkisches Kostümbuch.» *Staats- und Universitätsbibliothek Bremen*, brema.suub.uni-bremen.de/ms/content/titleinfo/1616749. Accessed 01 May 2025.
- «Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu.» *Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu*, www.domdlugosza.sandomierz.org/newspage_276. Accessed 01 May 2025.
- «Obrona Lublina, fragment polichromii z Kamienicy Lubomelskich w Lublinie.» *Biblioteka Multimedialna Teatr NN*, biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/31500/edition/31184/content. Accessed 01 May 2025.
- Olearius, Adam. *Offt begehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reyse*. Schleswig, 1647. *Deutsches Textarchiv*, www.deutschestextarchiv.de/book/show/olearius_reise_1647. Accessed 01 May 2025.
- Olearius, Adam. *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschaft an den Russischen Zaar und König in Persien geschehen*. Schließwig, 1656. *Internet Archive*, archive.org/details/OleariusVermehrte1656TImages/. Accessed 01 May 2025.
- «Omnium pene Europae, Asiae, Aphricae atque Americae gentium habitus; [suivi de] Exhibemus hoclibello Romani pontificis, episcoporum, monachorum, aliorumque sacerdotum quorum aliquid scire potuimus imagines...» *Gallica*, gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447144v/f52.item. Accessed 01 May 2025.
- Ostrowski, J.K. *Podhorce: dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 2001.
- Özbek, Yıldırım. «Şürkrî-i Bitlisî Selimnâmesi Minyatürleri.» *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, · 17(2), 2004, p. 151-193.

- Özdem, Zeynep. *Kirim Karasubazar'da sosyo-ekonomik hayat (17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar)*. Yüksek Lisans Tezi, Kirikkale Üniversitesi, Kirikkale, 2006. *Kirikkale Üniversitesi Merkez Kütüphanesi*, kutuphane.kku.edu.tr/tez/190678.pdf. Accessed 01 May 2025.
- «Porážka Tatarów pod Wiśniowcem w 1512; 47. Henryk Walezy; 48. Orzeł za Henryka Walezego.» *Muzeum Narodowe w Warszawie*, cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/1018680/. Accessed 01 May 2025.
- «Portriat of Nuraly Olan Mursa.» *Philadelphia Museum of Art*, philamuseum.org/collection/object/18819. Accessed 01 May 2025.
- «Secaatname.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/Category:Secaatname#. Accessed 01 May 2025.
- «Selim-Ahmed.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Selim-Ahmed.jpg. Accessed 01 May 2025.
- Smith, John. *Travels and works of Captain John Smith*. Edinburgh: J. Grant, 1910. *Internet Archive*, archive.org/details/travelsworksofca02smit/mode/2up. Accessed 1 May 2025.
- «Stammbuch Berlepsch.» *Digitale Sammlungen*, digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/362284/247. Accessed 01 May 2025.
- Struys, Jan Janszoon. *Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige reysen, door Italien, Griekenlandt, Lijfflandt, Moscovien, Tartarijen, Meden, Persien, Oost-Indien, Japan en verscheyden andere gewesten*. Amsterdam: von Meurs, 1678. *Munich Digitization Center*, www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb11197268. Accessed 01 May 2025.
- «Tamerlane at Uffizi gallery.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Tamerlane_at_Uffizi_gallery.jpg. Accessed 01 May 2025.
- «Tatarisk stövel.» *Statens historiska museers, samlingar.shm.se/object/987BEE9C-4B2A-4F1F-9D27-D1F156C2DA82*. Accessed 01 May 2025.
- Tende, Gaspard de. *Relation historique de la Pologne*. Paris, 1687. *Google Books*, www.google.com.ua/books/edition/_/9U5KAAAACAAJ. Accessed 01 May 2025.
- «The Atlas by Mercator and Hondius.» *Utrecht University*, www.uu.nl/en/special-collections/collections/maps-and-atlases/world-maps-and-atlases/the-atlas-by-mercator-and-hondius. Accessed 01 May 2025.
- «The Cross of Christ with Saint Veronica.» *WikiArt – Visual Art Encyclopedia*, www.wikiart.org/en/albrecht-durer/the-cross-of-christ-with-saint-veronica. Accessed 01 May 2025.
- «The Rålbamb Costume Book.» *Göran Bäärnhelms webbplats*, goran.baarnhielm.net/draktbok/eng/INTRO.HTM. Accessed 01 May 2025.
- Theatrym Evropaevm*. Band 7, Franckfurt, 1663. *Munich Digitization Center*, www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11054733. Accessed 01 May 2025.
- «TOPKAPI – B 200 Ez Şehinşahname-i Murad III.» *QuranicThought*, www.quranicthought.com/books/%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A7-topkapi-b-200-ez-sehinshahname-i-murad-iii/. Accessed 01 May 2025.
- «TOPKAPI – H 1124 Şehname-i Nadiri.» *QuranicThought*, www.quranicthought.com/books/%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A7-topkapi-h-1124-sehname-i-nadiri/. Accessed 01 May 2025.
- «TOPKAPI – H 1597-98 Selimname.» *QuranicThought*, www.quranicthought.com/books/%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A7-topkapi-h-1597-98-selimname/. Accessed 01 May 2025.
- «Turkish meet with Hungarians.» *Flickr*, www.flickr.com/photos/cybermacs/796621941/in/photostream/. Accessed 01 May 2025.
- «Types of Fabric.» *16th-Century Istanbul*, www.issendai.com/16thcenturyistanbul/fabrics-and-colors/types-of-fabric/. Accessed 01 May 2025.
- «Wallachian Swords of the 15th Century What Types?» *Ethnographic Arms & Armour*, www.vikingsword.com/vb/showpost.php?p=275525&postcount=61. Accessed 01 May 2025.

- Wathay, Ferenc. *Wathay Ferenc énekeskönyve*. 1604. REAL-MS, real-ms.mtak.hu/16749/. Accessed 01 May 2025.
- «Widoki Lublina – panorama miasta na polichromii z kamienicy Lubomelskich w Lublinie (1574).» *Teatr NN*, teatrnn.pl/leksykon/artykuly/widoki-lublina-panorama-miasta-na-polichromii-z-kamienicy-lubomelskich-w-lublinie-1574/. Accessed 01 May 2025.
- Żygulski, Zdzisław jun. «The Battle of Orsha.» *Art, arms and armour: an international anthology*. Bd. 1. Chiasso, 1979, p. 108–143.
- Аблаева, Ульвие. «Кадаскерские сакка – источник изучения материальной культуры крымских татар.» *Qasevet*, №36, 2010, с. 34–45.
- Аблаева, Ульвие. *Традиційні головні убори кримських татар XVII – початку XXI ст.* Дис. канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2018.
- Аблаева, Ульвие. *Шапки, фески, шали. Головные уборы и головные украшения крымских татар. Эволюция комплекса с XVII до нач. XXI вв.* Самарканд: МИЦАИ, 2022.
- Акчурина-Муфтиева, Н. М. *Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX вв.* Дис. док. мистецтвознавства, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ, 2008.
- Биарсланов, Мурат-бей. «Выписи из кадиаскерского сакка (книги) 1017–1022 г. хиджры (1608/9–1613 г. хр. лет.), хранящегося в архиве Таврического губернского правления.» *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Том 8, Симферополь: тип. газеты Крым, 1889, с. 41–51.
- Боплан, Л.Г. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.* Київ: Наукова думка, 1990. ІЗБОРНИК, litopys.org.ua/boplan/. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Валиев, Р. Р. «Кожевненное дело ханской Казани (по материалам раскопок 1994-2005 гг.)» *Российская археология*, №1, 2009, с. 112–124.
- Валиев, Р. Р. *Кожевенно-сапожное производство ханской Казани.* Дис. канд. ист. наук, Институт истории им. Ш. Марджани, Казань. 2010.
- Гваньїні, Олександр. *Хроніка європейської Сарматії.* Київ: Києво-Могилян. акад., 2007.
- Герберштейн, С. *Записки о Московии*. Т.1. Москва: Памятники исторической мысли, 2008.
- Грибовський, В. В. *Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття.* Дис. канд. іст. наук., Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2006.
- Зайцев, Илья. «Крымские ханы: портреты и сюжеты.» *Восточная коллекция*, № 2(13), 2003, с. 86–93.
- Зотов, Н.М. *Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора.* Одесса: Городская типография, 1850.
- «Король, звитяжець і абат. Французький меморіал Берестецькій битві.» *Історична правда*, www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/07/9/45277/. Дата звернення 1 Травня 2025.
- «Крымские татары в восточной миниатюре XVI–XVII вв.» *Китаб Хона - колодець знаній*, www.kitabhona.org.ua/lib_izo/tatarvostmin.html. Дата звернення 1 Травня 2025.
- «Крымские татары в европейской миниатюре XVI–XVII вв.» *Китаб Хона - колодець знаній*, www.kitabhona.org.ua/lib_izo/tatareurmin.html. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Литвин, Михалон. *О нравах татар, литовцев и москвитян.* Москва: МГУ, 1994.
- Меховский, М. *Трактат о двух Сарматиях.* Москва, Ленинград: Из-во АН СССР, 1936.
- Моисеев, М.В., ред. *Посольская книга по связям Московского государства с Крымом. 1567 – 1572 гг.* Москва: Фонд Русские витязи, 2016.
- Наїма, Мустафа. *Госейнові городи у витязі історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну).* Київ: Видавництво Жупанського, 2016.

- Олеарий «Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1638 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием.» *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских.* Книга 1. Москва: В Университетской типографии, 1869, с. 389–530. *Internet Archive*, archive.org/details/choydr1869_1/page/n429/mode/2up. Accessed 1 May 2025.
- Пименов, Н., пер. «Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634.» *Записки Одесского общества истории и древностей.* Т. 24, Одесса: Экономическая типография и литография, 1902, с. 89–180. *Електронна бібліотека. Інститут історії України*, resource.history.org.ua/item/0007002. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Портреты, гербы и печати большой государственной книги 1672 г.* Санкт-Петербург: Издание С.-Петербургского Археологического Института, 1903.
- Рославцева, Л. *Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв.* Москва: Наука, 2000.
- Рустемов, О. *Кадияскерские книги Крымского ханства: исследования, тексты и переводы.* Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2017.
- Свенціцька, В. *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1966.
- Свенціцька, В.І., та О.Ф. Сидор. *Спадщина віків. Українське малярство XIV – XVIII століть у музейних колекціях Львова.* Львів: Каменяр, 1990.
- Свенціцька, В.І., та В.П. Откович. *Українське народне малярство XIII–XX століть.* Київ: Мистецтво, 1991.
- Славутич, Євген. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник.* Київ: Інститут історії України, 2012.
- «Страшний Суд.» *Icons - Перша онлайн-галерея українського іконопису XI–XXI ст.*, www.icons.org.ua/gallerys/the-last-judgment/. Дата звернення 1 Травня 2025.
- «Страшний суд, народний художник.» *Львівська національна галерея мистецтв ім.Б.Г.Возницького*, collection-lvivgallery.org.ua/uk/works/20-strashnyi-y-sud. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Стрейс, Я. «Путешествия по России голландца Стрюйса.» *Русский архив.* Книга 1. Москва: Тип. А. Гатцуна, 1880, с. 7–110.
- Стрейс, Я. *Три путешествия.* Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935.
- «Татарин» Дюрера.» *Livejournal*, 19 Червня 2018, sovice-snezni.livejournal.com/61369.html. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Челеби, Эвлия. *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века).* Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины. Москва: Издательство восточной литературы, 1961.
- Челеби, Эвлия. *Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века).* Выпуск 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. Москва: Наука, 1979.
- Челеби, Эвлия. *Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века).* Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва: Наука, 1983.
- Челеби, Эвлия. *Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века.* Симферополь: ДОЛЯ, 2008.
- Шевалье, П'єр. *Історія війни козаків проти Польщі.* Київ: Томіріс, 1993. *ІЗБОРНИК*, litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm. Дата звернення 1 Травня 2025.
- Юрченко, П., пер. «Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена (1625).» *Записки Одесского общества истории и древностей.* Т. 11, Одесса: франко-русская тип. Л. Даникана, 1879, с. 473–493.